

81.632.1472

С 900

Суразикова Н, Суразикова З

АЛТАЙ ТИЛ 5-6

1971

ОБЯЗАТЕЛЬНЫЙ

УС (Алт)
С 900
Н. СУРАЗАКОВА, З. СУРАЗАКОВА

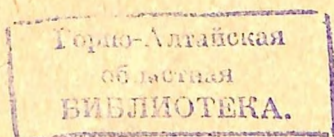
АЛТАЙ ТИЛ

V—VI КЛАССТАРГА

*Горно-Алтайский автономный областьтын албаты
үредүзининг бөлүгү жөптөгөн*

61/951

✓
2
✓

АЛТАЙДЫҢ БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫҢ
ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БӨЛҮГҮ. 1971

81.632.1972

Q 900
6-6

IV КЛАССТА УРЕНГЕНИН КАТАП КӨРӨРИ.

1. Фонетикада ла лексикада нени үренип жат?
2. Морфологияда ла синтаксисте нени үренет?

1. Сурактардын каруун жандыраар.

1. Жайгы каникулда слер пионерский лагерьде болдыгар ба? Походко, экскурсияга жүрдигер бе? Жаан улуска кандый иште болуштыгар?

II. Жайгыда слерге кандый бичиктер кычырарга келишти? Кинодо, музейде болдоор бо? Кычырган бичиктердег, көргөн кинодон слерге не жарады? Музейде кандый солундар, жибүлү немелер көрдигер?

2. Кычырала, куучындап береер. Күс керегинде сочинение бичиирге беле-тенигер.

Күс.

Күс. Кей ару. Бийик тенериде булуттар жылыжат. Көп куштар жылу жерге учарга белетенет. Карлагаштар уча бергендер. Кожончы баарчыктар, жерлик кастар ла узун бутту турналар учуп баргылайт. Кышка сымдалар, күртүктөр, үкүлөр, томырткалар артар. Ончо неме кубулып калган. Айландыра күрен-сары боло берди. Койон качан ок агарып калган. Кайдаар да жажынза, ол ыраактан көрүнөт. Түлкүдөң, чыйрак шүлүзиннен, казыр бөрүдөң коркып, көөркий түни-түжиле уйуктабайт. Капшай ла кыш келетен болзо!

(И. Соколов-Микитов.)

3. Кычыраар. Жакарган эрмек табаар. Онын учында кандый темдек туру, айдып береер. Өскө эрмектер кандый?

Коля ла Садучы кара күчүк таап алгандар. Олор оны Актөш деп ададылар. Коля ла Садучы оны кичееп кожо азырагандар. Актөш жаанап келерде, уулчактардын кажызы ла онын ээзи болорго күүнзеп, мензине бергендер.

Ийтти блаажып, уулчактар тын ачыныштылар.

Бу өйдө айылдаш койчынын эки жаан ийди мантап келди. Олор Актөшкө чурап, оны тыдалай бердилер. Садучы коркый-ла, агаш өрө чыкты. Ол нөкөрине кыйгырды:

— Кач!

Же Коля качпады. Ол агаш алып, Актөшкө болужарга жүгүрди. Койчы тал-табышты угала, келип ийттерин айрып ийди.

— Кемнин ийди? — деп, ол уулчактардан сурады.

— Менин! — деп, Коля айтты.

Садучы унчукпады.

4. Токтой түжер темдектерди тургузып, диалог эдип бичигер.

Бастыра пулеметтор бүдүн бе деп Чапаев ат үстинен сурап турды. Бүдүн Снарядту канча абра Алты Командир кайда Сол жанында. (Фурманов.)

5. Тексттен сөсколбуларды чыгара бичигер. Төс лө камаанду сөстөрдү көргүзүп, олор кандый куучын-эрмектин бөлүгү, жартагар.

Бистин садта жаан яблоня өзөт. Онын тазылдары жерге терен кирип калган. Олор жерден ток жулук-суулар алып, оныла агашты, онын будактарын, жалбырактарын, чечектерин, үрендерин сугарат.

Кышкыда яблоня күрөң бүрчүктөрлү турат. Жаскыда бүрчүктөрдүн күрөң кайзырыктары ачыла берет. Кезик бүрчүктөрдөн жажыл жалбырактар, кезиктеринен кыскылтым чечектер көрүнүп келет...

(Д. Тихомиров.)

6. Сөсколбудагы карарта базылган сөстөрдүн учурын жартагар.

Жерди касты, касты азырады; соок түшти, соок күндөр; этти каарды, сап этти; жүсти айры, суула жүсти.

—	— баштаачы
==	— айдылаачы
~~~~	— јартаачы
----	— толтыраачы
— —	— айалга

7. Бичигер. Эрмекте сөстөр кандый член болуп турганын чийү тартып көргүзеер.

Јурттын улузына фронттонг келген письмолорды Карабаш кычырып беретен. Каруузын бичип туратан.

Кышкы узун энгирлерде каргандар Карманның айылында јуулыжатан. Карабаш ологго газеттер, чөрчөктөр кычырып беретен. (Л. Кок.)

8. Берилген эрмектерди бүүдүмиле, члендериле ылгагар.

Куштар јаскыда түштүктен нениң учун јаныс өйдө учуп келгилебейт? Боро таан јемидин карантылардан да табат, онын учун ол бери март айда учуп келет. Карлагаштар кейде учуп жүрген томонокторды, чымындарды тудуп јийт, онын учун ол орой келет.

9. Эрмектерди айдылган амадузы јанынан ла члендери јанынан ылгагар.

Агаштын санитарлары.

Чымалылар курт-конгустарды јип, агаш аразын арутайт. Чымалылардын уйазы — олордын городы. Чымалылар ондор жылдардын туркунына уйазына кургак агаштын чырбаалдарын ла кургак өлөн тажып јат. Јут алдында олар уйазына киргилей берет. Кирер ле чыгар үйтерди олар бектегилеп саладылар. Уйанын бажын коскорып ийзе, олар өлгилеп калат. Чымалылар јок болзо, агаш аразында каршулу курт-конгустар көп болор. Балдар, чымалынын уйаларын коскорбогор!

(«Јнит натуралист» журналдан.)

10. Карарта базылган сөстөргө укташ члендер кожуп бичигер. Токтой түжер темдектерди тургузаар.

Кыш түшти. **Аттар, уйлар** ... јылу кажагандарда. **Кайын, јодро** ... бүр јок турулар, **чиби**, ... дезе јажыл бүрлү тургулайт. Балдар кырдаң **колчанакут**, ... јыңылайт.

11. Јетпей турган токой түжер темдектерди тургузып, эрмектерди бичигер.

Агаштын тузазы.

Агаш аразындагы кей сүреен ару. Агаш кижинин жүрүмин узадат кижиге ийде-күч кожот. Је эн учурлузы мынызында эмес.

Аштын түжүми учун тартыжуда бистинг эн бүдүмчилү болуш-чыбыс — агаш. Ол жердин кыртыжында чык тудат кургак ла изү салкынды божотпой турат кумакты учуртпайт.

Агаш албаты хозяйството керектү. Бот мынынг учун бистинг ороондо агашты корулайт. Жаңы агаштар өскүрет.

Агаш — бистинг байлыгы ар-бүткеннин жаражы ла ийдези.

(К. Паустовский аайынча.)

12. Сөскөлбуларды кычырып, оморды бүдүмиле ылгагар. Сөстинг учурлу бөлүктөрүн чийүчекле бөлип, бичип алыгар.

К ө р г ү з ү. *Бол-уш-чы кижиле, . . .*

Күски салкын, жайгы күндөр, койчы келин, түштүктинг улузы, чечектинг жыды, күчтү машиналар, терен билгир, түште келди, бичик кычырар, ашту таарлар, сахардый ак, акту сөзим, үредүде жалкуурба.

13. Кычыраар. Карарта базылган буквалардын чын бичилерин жартагар.

Бистинг улус маала ажын түндүкте де өскүрүп жадылар. Омор жердин кыртыжыла трубалар өткүрүп, ол трубаларла буу эмезе суу божодып турулар. Мынайда этсе, жердин кыртыжы ла кыртышка жуук турган кей жылый берет.

14. Карарта базылган буквалар кандый табыштарды темдектегенин жартагар.

Володя Ульянов жаан нак биледе өскөн. Ол табыштанып, жүгүрүп ойноорго жылбиркейтен сууга эжинерге, нөкөрлөриле агаш-таштын ортозында жүрерге, конекту жыгылаарга сүйүтөн.

Беш жаштуда Володя кычырарга үренип алган, тогус жаштуда Симбирский гимназиянын баштапкы клазына үренерге кирген. Анда ол сүрекей күүнзеп үренген, класстан класска эн бийик кайралду көчүп туратан. Володя нөкөрлөрине болужарынан качан да мойнобойтон, уур урукторды оморго жартап айдып беретен.

15. Бичигер. Божодылган букваларды тургузар тушта кандый ээжини эске алынадаар, айдып береер.

1. Анч... ийт, балыкч... кижиле, көзнөкк... тургусты, көлл... жүсти, магазинг... кирди, магазинн...н чыкты, самолёттынг модел..., үренчиктинг тетрад..., менин облаз...м, менин табел...м, колхозтынг машинистт...ри.

16. Кычырала, элес айдылган табыштарды көргүзүп береер.

КЫШ.

Эбиреде ончозы апагаш,
Соок тышкары тыгыды,
Көзнөк алдында кайынаш
Калын карга бастырды.
Ак жуурканла жабынган
Туулар амырап үргүлейт,
Шуурып келген шуурган
Карды учуртып экелет...
Ыраактагы кыранга
Койлор эмди чыкпай жат...

(С. Б а р ы б и н.)

Калганчы эрмекти члендериле ылгагар.

17. Сөстөрдү жолдон-жолго көчүрөрин чийүүчөккө көргүзүп бичигер.

Такаа, шүүлте, тараан, пальто, койон, баарчык, отургуш, шүлүзүн, пионер, радио, аэродром, жашөскүрүм, огуручын.

18. Кычырала, божодылган буквалар кандый ээжиге келижип турганын жартагар.

1. Талайда кайкалаган керептердий
Комбайндар ыраакта көр...нет.
Алтын б...дай толк...зына,
Олор ырысту чөнгилейт.

Жабызап учкан булу...тар
Жут болор деп белгелейт.
Сүүген кырлар бажында
Куу тумандар чөй...лет.

(А. А д а р о в.)

2. Кеден кон...чту жеңил өд...гин
Алган бойынча түргөн кийди.
Кедери турган бийик т...га
Эрте чыгарга мендеди...

(П. К у ч и я к.)

19. Диктант бичиирине белетенигер.

Көр...к, к...рее, жалб...рак, ки...ис, ти...ин, көм...р, буур...л,
бөр..., кой...н, од...н, та...н, төрө...н, сөзл...к, куйр...к,
куй...к, калт...рап, баст...ра.

20. Куучынды 1-кы жүзүннөг бичигер. Кажы ла эрмектин баштаачызынын ла айдылаачызынын алдыла чийү тартаар.

Озодо.

Адучы кышкыда кичинек турачакта, јайгыда кааза айылда јаткан.

Турага јангыс көзнөктөн күннинг чогы ас тийетен. Кышкыда туранын ичинде јаантайын кычкыл јыт јытанатан: энези эртен турадан энирге јетире улуска тере илеп јалданатан. Адучы карындаштарыла, сыйындарыла тышкары јангыс ла јайгыда ойноп жүретен. Кышкыда, адазы оорыйла, ишке чыкпаганда, Адучы онын чий тереден көктөп алган броднязын, эски тонын ла бөрүгин кийип, јынылап баратан.

Адазы байларга јалданып, олордын одын-өлөгин тартатан. Ижи учун ол малдын ич-кардынан өскө неме экелбейтен.

Энези иштеген јалы учун курут ла чеген-сүт экелетен.

(Ч. Чунжеков.)

Сурактар ла јакылталар.

1. Сёсколбу кандый сөстөрдөн турат?
2. Эрмектер учурыла кандый болор?
3. Баштаачызын ла айдылаачызын ненин учун эрмектин төсчлендери деп айдып јат?
4. Јартаачыны, толтыраачыны ла ајалганы ненин учун эрмектин эчени члендери деп айдып јат?
5. Эрмектин кажы ла эчени члендерин бой-бойынан канайда ылгаштырат?
6. Кениткен эрмек ле кенитпеген эрмектин башказын јартап беригер.
7. Укташ члендер деп нени ајдар? Олордын токтој түжер темдектери кандый?
8. Колболу эрмек деп кандый эрмекти ајдар? Тегин ле колболу эрмектердин башказын јартап беригер.
9. Кычыру сөс эрмектин бажында, ортозында ла учында турар эрмектер темдектеп айдып, токтој түжер темдектерин јартагар.
10. «Ырысту», «Керик бака», «Сары каан» деп чөрчөктөрдүн учурын, ондогы диалогторды эске алынып айдыгар. Ол диалогтордон чике куучынду эрмектер тургузып бичигер.

21. Журукты ајыктап көригер. Анда не јуралганын айдып береер.

Журук аайынча 4—5 эрмек тургузып бичигер.

22. Кычырала, эске алыныгар.

Қажы ла сөс нени-нени темдектеп көргүзер, ол сөстин лексический учуры болор.

Төрөл — чыккан-өскөн јер, ороон.

Агаш — өзүм (тыт, мөш, карагай, кайың, оноң до өскө агаш).

---

23. Бичикчи, анчы, јатты, јолчы деп сөстөрдін лексический учурын көргүзү аайынча бичип алыгар.

Кöргүзү. *Иштеер* — бойына, жонго, жүрүмге тузалу неме эдер.

24. Берилген кажы ла сөскө учуры жуук сөстөр таап бичигер. Олордын түнгей бөлүктөрүнүн алдыла чийү тартыгар.

Бичип, ишке, жатты, үренген.

Кöргүзү. *Баштар* — башчы, башту, башкарар, баштаачы.

Сурактарга каруу беригер: 1) Учуры жуук эмесе угы жангыс сөстөрдүн түнгей бөлүгүн не деп айдар? 2) Сөстин лексический учурын кандый бөлүгү көргүзүп жат?

1 §. Текши тузаланар сөстөр.

Кажы ла тилде текши тузаланар сөстөр бар. Ол сөстөрлө бастыра улус тузаланып жат, темдектезе: *жер, суу, кей, ада, эне, көс, баш, аш, тус, сүт; ак, кара, ачу, калын; ас, көп, түргөн; жиир, тынар, бичиир, иштеер; бир, эки, баштапкы, о. ө.*

Текши тузаланар сөстөрдөн өскө специальный сөстөр бар, андый сөстөрлө специалисттер тузаланып жат, темдектезе: *рецепт, инъекция, вакцина* — медиктер (эмчилер); *числитель, знаменатель, десятичный дробь* — математиктер; *кожулта, глагол, баштаачы* — тилдин науказыла колбулу улус тузаланат.

Текши тузаланар ла специальный сөстөр тилдин сөзлигине кирип жат.

25. Сөстөрдү көргүзү аайынча ылгап бичигер.

Тырмауш, ман, чалгы, обоо, ок-тары, кой, звено, жылу кажаган, барабан, фундамент, жылкы, ветеринар, цемент, тус, тийин, буул, агыртар, малчы, звено, мастерок, такта, эне айу, комбикорм, киш, кабырар, сула, отряд, кышту, трактор, көдүрер, кран.

Кöргүзү.

1. Өлөң ижиле колбулу немени адаган сөстөр: *тырмауш, ...*

2. Мал ижиле колбулу немени адаган сөстөр: *малчы, ...*

3. Строительдердин ижиле колбулу немени адаган сөстөр: *цемент, ...*

4. Пионерлердин жүрүмиле колбулу немени адаган сөстөр: *галстук, ...*

26. Уредүге керектү немени адаган сөстөрдү көргүзү аайынча тоолоп бичигер.

Кöргүзү. *пенал, карандаш, ...*

2 §. Алтай тилдин сөзлиги јаны сөстөрлө байыыр аргазы.

Бистинг тилис улам ла байыыр аргалу: јаны сөстөр табылар, эски сөстөрдинг учуры элбеп, көп учурлу боло берер.

Тилде јаны ла табылган сөстөрди *јангы сөстөр* (неологизмдер) деп адаар. Темдектезе, бистинг үйеге *космодром*, *онјылдык* деген сөстөр јангы болор.

Јангы сөстөр тилге кирип, бир кезек ой өткөндө, текши тузаланар эмезе специальный сөстөр боло берет.

1. Јангы сөстөр тилдеги бар тазылдардан бүдүп јат эмезе сөстинг учуры элбеп бүдүп јат, темдектезе: *баш* деп сөстөн *баш-чы*, *баш-та-ачы* деп сөстөр бүткен; *сегис* ле *јыл* деп сөстөрдөн *сегис-јылдык* деп сөс бүткен.

Мөрөй дегени — јарышта, күреште, ойында туружары, анда јенү алары. Алтайга Совет јанг келип, албаты јаны јадын-јүрүмде ле иште туружар боло берерде, *мөрөй* деп сөс учуры элбеп, социалистический иште турушканы дегенин база темдектеп јат. Анайда *мөрөй* деп сөстинг учуры элбеп, көп учурлу боло берген.

27. Қычырып, сөстөрдинг бүткенин, олордың учурын јартап беригер.

Јылкычы, онјылдык, тартыжу, најылык, молју, спутник, озо-чылдар, Төрөл, колхозчы, салдачы, једим, байлык, јуу-јепсел, биригү, бирлик, өзүм, трудкүн, бозу азыраачы, јайым.

28. Өрөги 27 таскадуда берилген сөстөрдөнг учуры элбеп, көп учурлу болуп калган сөстөрди чыгара бичип алыгар.

29. *Төрөл*, *јан*, *мөрөй*, *јайым* деп сөстөрдинг бастыра учурына эрмектер тургузып бичигер.

2. Јангы сөстөр орус тилден кирер (*совхоз*, *завод*, *школ*, *спутник*), эмезе орус тилдин сөстөри алтай тилге көчүрилер (*беш-јылдык* — *пятилетка*, *темир јол* — *железная дорога*, *бөс согоочы* — *ткачиха*).

Орус тилден кирген сөстөрдө өскө дө тилдин сөстөри бар, темдектезе, английский тилдин: *спорт*, *футбол*, *трактор*, *туннель*; немецкий тилдин: *мастер*, *лейтенант*, *рота*; грек тилдин: *күкла*, *лента*, *корабль*, *парус*, *огурец*, *планета*, *фонетика*; тюрк тилдердин: *карандаш* (кара таш), *балык*, *башмак*.

3. Орус тил ажыра кирген ле орус тилден көчүрилген сөстөрдөн өскө сөстөрдү *су алтай сөстөр* деп айдар.

Су алтай сөстөр алтай тилге тюрк тилден кирген.

Эмдиги алтай тилдеги сөстөрдин көп јаны јебрен тюрк тазылдардан бұткен. Андый сөстөр өскө дө тюрк тилдерде бар, темдектезе: *ат, ада, эр* (кижи), *эркек, тижі* деп сөстөр кыргыз, хакас, башкир, казах тилдерде база бар.

4. Тилде *учуры эскирип калган* сөстөр база бар. Андый сөстөр текши тузаланар сөстөргө кирбей јат, темдектезе: *кам, јайзан, байлар, кудай*.

Учуры эскирип калган сөстөр чөрчөктөрдө лө озогы јадын-јүрүмди көргүскен бичиктерде туштаар.

30. Сөстөрдн көргүзү аайынча ылгап бичигер.

Лексика, өлөң, јон (агашты јон), математика, артык, бут, түңүр, ишјал, тарма, оңјылдык, үчтолук, јоктулар, чакы, чегедек, тижі (күчүк), такси, сарјузавод, капрон, ичинде.

1. Орус тилден кирген сөстөр: лексика, ...

2. Орус тилден көчүрилген сөстөр: ишјал, ...

3. Су алтай сөстөр: артык, ...

4. Учуры эскирип калган сөстөр: түңүр, ...

31. Су алтай сөстөрдн кычырып, бүдүмин ылгагар. Јүк ле тазылын чыгара бичип алыгар.

Өлөңи, өңдү, јонгон, јолду, эриндер, экинчи, илмек, будакту, јайып, јайгы, аттың јалы, јакалу, бирлик, нени, артады, јанды, азып, азузы, барды, баскан, башту, эжи, эжиктен, эттү.

3 §. Чечен ле чүмдү сөстөр.

Бирлик сөсколбуларда албаты чүмдеп айткан, чечен сөстөр бар. Андый сөстөрдн көп јаны кеп сөс лө укаа сөс болуп калган.

Темдектезе, јалку кижини электеп айткан чечен сөстөр: *Этпестин токтогы јаан*.

Чечен ле чүмдү сөстөр алтай кайчылардын чөрчөктөринде, писательдердин бичиген произведениелеринде көп учурап јат.

32. Кычырып, чечен ле чүмдү сөстөрдн учурын јартап беригер. Бу сөстөр слерге кандый произведениелерде учурады?

1) Јиген јаак кугарар, јидирген төңөзөк јажарар. 2) Ончо немени чала билгенче, бир немени быжу билзе артык. 3) Јазанып, јалкуурып јүргеннин јаткан јурты үрелер. 4) Бис ончобыс

жаньыс өмөлү албаты. Тыштанганда да, иштенгенде де жаньыстан болорын билбейтенибис. 5) Узун мойынду кыш божоды, улу жьргалду жас келди.

Чүмдү сөстөрдү ундыбас эдип үренип алыгар. Онон көрбөй бичигер.

33. Кычыраар. Чечен сөстөрдүн учурын жартап беригер.

1. Жортып билбес кижин жол бузар.

Айдып билбес кижин сөс бузар.

2. Көп болуп, чөп болгончо,
Ас болуп, үс болзын!

3. Иштегеним жонго,
Үренгеним бойыма.

4. Аткан огы жаспас,
Айткан сөзи бузулбас.

34. Сурактарды кычырып, каруу берерге белетенигер. Темдектеп айдатан сөстөрдү база белетеп алыгар.

1. Лексика деп нени айдар?

2. Сөзлик дегени не? Кандый сөзликтер билеригер?

3. Сөстин лексический учуры деп нени айдар?

4. Сөстөр көп учурлу болор дегенин темдектеп жартагар. Омонимдер, синонимдер, антонимдер темдектеп беригер. Олор тилде не керектү?

5. Текши тузаланар ла специальный сөстөр дегенин канайда биллп алдыгар.

6. Тилдин сөзлиги байыыр аргаларды жартап беригер.

7. Су алтай сөстөр деп кандый сөстөрдү айдар?

8. Тилде чечен ле чүмдү сөстөр не керектү?

СӨСТИҢ БУДУМИ ЛЕ БУДЕРИ.

35. Сөскөлбуларды кычырып, кажы ла сөстин сөс кубултар кожулталарын ла тӱзӱгӱзин кӱргүзип беригер.

Сөс кубултар кожултаны тӱзӱгӱдӱн чийӱчекле бӱлип, сөскөлбуларды бичип алыгар.

Кӱргүзӱ. Бала-ны азыра-ды.

Бичикти кычырды.

Ырыска жеткен.

Ишти сӱӱген.

Чечектер ӱскӱрер.

Письмого сӱӱнди.

Ырысту жӱрӱмге.

Эске алынаар: 1. Сөстин кандый бӱлӱгин сөс кубултар кожулта, кандый бӱлӱгин тӱзӱгӱ деп айдар? 2. Сөс кубултар кожулта не керектӱ? 3. Сөстин тӱзӱгӱзин база кандый учурлу бӱлӱктерге бӱлиир аргалу?

36. Сӱстӱрди кӱргүзӱ аайынча бичип алыгар. Тазылдын алдыла бир чийӱ, сөс бӱдӱрер кожулталардын алдыла эки чийӱ тартыгар.

Кӱн, баскыш, жӱгӱр, кӱнет, женишкир (ат), жаргы, жерлик, бо-лушчы, жаргыла, кош, кара, жӱгӱрӱк, кошту, карар, мактан, мак.

Кӱргүзӱ. 1. Жӱк ле тазылдан турган тӱзӱгӱ: кӱн, ...

2. Тазыл ла сөс бӱдӱрер бир кожулталу тӱзӱгӱ: баскыш, ...

3. Тазыл ла сөс бӱдӱрер эки кожулталу тӱзӱгӱ: женишкир, ...

1. Сөс бӱдӱрер кожулталар не керектӱ? 2. Сөстин тӱзӱгӱзинде сөс бӱдӱрер канча кожулта турар аргалу?

37. Кычырып, карарта базылган сӱстӱрдин бӱдӱмин ылгагар.

Кушкаштардын учуп баратаны.

Кӱски соокторло кожо кеткин куштар жылу жерлерге барарга шакпыража берет.

Бистин жерден куштар кичинек жӱрлерле кӱдӱрилип баргы-

лайт. Түштүк жаар жууктап баргылаганда, бир канча үйр бириге берет. Онон ары мундар тоолу куштар учуп баргылайт.

Кезик куштар түште учуп жат, түнде дезе амырап ла жемзеп жат, же куштардын көп сабазы түнде учкулайт.

Жаскыда орой келген куштар күскиде орой учуп баргылайт.

4 §. Эрин үндүлөрдү сөстүнг төзөгөзінде чын бичири.

Сөстөрдө эрин үндүлөрдүн бичилери бирлик ээжиге гайанбай жат: кезик учуралда эрин үндүлөр сөстүнг төзөгөзінде бастыра үйелеринде турар, кезикте бу ээжи сөстүнг экинчи ле үйезинде бузула берет.

1. Эрин үндүлөр сөстүнг төзөгөзінде бастыра үйелеринде турар төс учуралдар:

а) төзөгөзи эки үйелү сөстөрдө: *өдүк, бөрүк, бөлүк, көмүр, жорук, толук, конус, солун, кулун, туйук*. Же бир кезек туйук үйелү сөстөрдө бу ээжи бузулып жат: *орын, одын, сөзлик, коныч, козыр*;

б) төзөгөзи экиден көп үйелү сөстөрдө: *отургуш, жүгүрүк, кулугур*.

2. Төзөгөзи эки үйелү сөстөрдө эрин үндүлөр экинчи үйезинде турбас учуралдар:

а) ачык үйелү сөстөрдө: *кобы, сокы, топчы* — адалгыштарда; *толы, солы, бөли, коры, унды* — глаголдордо;

б) сөстүнг баштапкы үйезинин үндү табыжы *о* бололо, *й* табышка токтогон болзо: *ойын, мойын, ойдык, же: суйук, туйук, куйук, куйун*;

в) баштапкы үйезинде узун үндү табыш турза, темдектезе: *куучын, тоорчык, чоокыр*.

38. Сөстөрдүн төзөгөзи канча үйелү, эрин үндүлөр канча үйеге жетире бичилген, жартагар. Бу сөстөрдүн бичилерин ундыбагар.

комус	бөрүк	сулук	күмүш
конус	өдүк	жулук	жүстүк
орус	бөлүк	кулун	түлкү
одус	бөрү	кусун	мүркүт
тогус	өмүр	кужур	күртүк

39. 38-чи таскадунын жакылтазындый ок жакылта.

толук	көмүр	будук	куйун
толку	көгүс	турун	бүрчүк

јорук	өскүс	тулун	түдүн
солун	мөнкү	тулку	үлгү
бортук	көбүк	тумчук	күскү

40. Божодылган букваларды тургузып, эрмектерди бичип алыгар.

I. Ак бул...тты өдүп калган
 Мөнк... тошту туулардан
 Ак көб...ги анданган
 Чамал чыкты олордон.
 Көк чырайлу мөнк...дең,
 Кор...м ташты аралап,
 Салкын, куштан эм түрген
 Чамал түшти мантап.

(П. Кучияк.)

II. 1) Бис кууч...ннын кажы ла бөл...гине бажалык таап бичидис. 2) Айунын шулм...с балдары бийик мөшкө чыга берет. 3) Өткөн жайда үз...к жок күк...рттү жанмыр жаады. 4) Түрген уч...шту суугуш төр...лин керип аяктайт. 5) Жажарып чыккан жараш туу, күм...ш чилеп, мызылдайт. 6) Тайгада жаткан малчылар сол...н-собур табышты радиодон угат. 7) Бөл...к ташты аралап, бөр... улып келди. 8) Түн кире берерде, түлк... једип келди. 9) Шүлтүрлү агаштан чыгып, шүл...зин мантап база келди. (Чев.) 10) Күз...нги табыжы шыгырап, күнүн сайын угулат. Куз...кчылар кожондожып, үзүк жоктон өткилейт. (Ч. Чун.).

41. Экинчи үйедеги үндү табыштарына ајару салып, кычыраар. Ол табыштар кандый ээжилерге келижип јат, јартап беригер.

орын	кобы	солы
одын	сокы	бөли
коныч	боркы	толы
козыр	топчы	көки
озык	корты	чокы
сөзлик	бөлји	коркы

42. 41 таскадуда берилген сөстөрлө 3—4 эрмек тургузып бичигер.

43. Божодылган букваларды тургузып, бичигер. Буквалар кошкон сөстөрдиг чын бичилерин јартап береер.

1) Кеден кон...чту јенгил өд...гин алган бойынча түрген кийди. (П. К.) 2) Куул... чөйгөнине чайды асты, бачым кайнаарын сакый берди. (П. К.) 3) Сөстин кожулталарын чийүчекле бөл...п бичип алдыбыс. 4) Кеен-јараш јай келерде, узун тул...нгу келин-

дер көк...п, ыргап жүрдилер. 5) Кар түжүп, жол чыгарда, колхоз-чылар од...н-өлөнгин тартты. 6) Озодо алтай улус кандыкты, чом...рды оз...кла каскан. 7) Жайгыда мен энемниг орд...на боз...лар кабырдым. 8) Жоктулардын ачу ком...далын угар неме чыкпайтан! Уч...ктый сениг жолынды садучы-байлар өдөтөн. (П. К.)

44. Экинчи үйдеги үндү табыштарына ажару салып кычыраар.

ойын	койын	ойдык
мойын	койрык	туйук
чөйгөн	чөйбөк	жуучыл
суйук	куучын	тоорчык
куйун	боочы	чоокыр
куйрук	тууյы	тоозын

45. 44 таскадуда берилген сөстөрдөгү эрмектер тургузып бичигер.

46. Божодылган букваларды тургузып, эрмектерди бичигер. Буквалар тургускан сөстөрдүгү чын бичилерин жартап береер.

1) Улу Ленинниг адын телекейдин ишкүчиле жаткан албатызы качан да унд...бас. 2) Тууж...нын омок кожонгы Байкаранын жыжына жаңыланды. (Ч. Чун.) 3) Курт-кон...с та сүүнип, ой...н эдип ыргады. 4) Тоорч...к деген кучыйак соот эдип кожондойт. 5) Бөр...кке толо балдарлу бөдн... эмеген кожондоды. (М.-Эд.) 6) Балданын жегүзин айдарга корк...ган көрмөзөк таадазына барды. (П.) 7) Мен дезе казанчыларга чок...м мынайда айткан эдим. (Кр.)

47. Кычырала, карарта базылган сөстөрдү чыгара бичигер. Озо баштап сөс кубултар кожулталу сөстөрдү бичигер.

1) Өзөк-жикте кыйналган **өнжибес** журтыс ундылды. **Өмөликке жуулышкан** колхоз журтыс тынгыды. (Н. Ул.) 2) Агаш баштап **суйук** болгон, же канча ла кире **ырап** барганыста, там ла **бүрүңкий** болуп турган. 3) **Кузук** ошкош **козыр** ажы алаканына толо болды. (Ч. Чун.) 4) **Суунын** ол жанында сойоктын бажы **өчөмик** кызарып турды. (Л. Кок.) 5) Будына кийип жүргени **булгайры** **өдүк** болды. 6. **Кодурлу** апшыйак эмегенин једингенче **ээзинин** журтынан ырап, көс көргөн јерге жүре берди. Онын айрылбас најызы, сары **көстү** ийт, ачу-корон **улуйла**, оны ээчий јелип ийди. (Чөрчөктөг.)

48. Сөстинг төзөгөзине ле кожулталарына керектү буквалар тургузып, эрмектерди бичигер.

2 Алтай тил, 5—6 кл.

611861

1) Бир боро кушкаш кенетийин үч...п келеле, кара ат...ын бажына от...рып алала, мандайынын өңзирегенине чок...й берди.
 2) Кааннын малынан бир кул...н саска бадалып калган эмтир.
 3) Эки кул оны састан чыгара тартып болбой: «Жалынан та-а-арт, та-а-арт! Куйр...гынан та-а-арт, та-а-арт!» — дежиپ, кыйгырыжып турды. 4) Эки тийиннинг терезинен элбек жакшы бөр...к эдинетен. Жангыс элик...ин бычкагынан жаан эптү өд...к кийетен.
 5) Боро бөдн... бойтылдап ийди, канады киркиреп уча берди.
 6) Түлкү сүүр... тумч...гын айылдын тежигине сукты, көз...не мындый неме көр...нди: отты жүс кат ак кубал базып койтыр, өчүп калган оттын жанында жалбак тур...нды жастанган бир јиит кижиге уй...ктап жадыры. (*Чөрчөктөрдөн.*)

5 §. Алтай сөстөрдин бүдөр эп-аргалары.

1. Сөс бүдүрер кожулталардын болужыла жаңы сөстөр бүдөр, темдектезе: *бичик, најылык, кайла.*

2. Эки сөстин төзөгөзи биригип эмезе колбожып, жаңы сөс бүдүрөт, темдектезе: *тогузон, колчанак; аш-курсак, Чаргы-Оозы, кара-күрөң; орто түн, үй кижиге.*

3. Сөс бүдүрер кожулталардан кебер бүдүрер кожулталарды ылгаштырар керек.

Кебер бүдүрер кожулталар бир сөстин өскө кеберин бүдүрүп жат, сөстин учурын дезе кубултпас, темдектезе: *турачак, мешкечек, күрегеш* деп сөстөрдө *-чак, -чек, -еш* — кичинектеде ле эркеледип айтканын көргүзөт, жаңы сөс бүдүрбөй жат.

49. Кычырала, карарта базылган сөстөрдин бүткөн эбин жартап беригер.

Бүгүңгү күнде малчылардын алдында жаш малды чыгым жок кыштадары жанынан жаан задачалар туруп жат. Ферманын кыштуларында мунг тоолу кой ло эчки кыштап жат. Олорды тын коротпой кыштадала, күчин аргыспай, көп ноокы тарап, су-кадык кураандар аларга койчылар кичеенип иштегилейт.

Койчылардын кичеенкей ижинин шылтузында койлордын су-кадыгы жакшы, күчи семис кыштап жат.

Түңгөй тазылду сөстөрдү бир аай эдип, чыгара бичип алыгар.

50. Көргүзү аайынча берилген сөстөргө сөс бүдүрер кожулталар кожул бичигер. Сөстөрдүн учурын жартагар.

Глаголдор

Бије-ле

.. јол- ...

иш- ...

.. куучын- ...

ак- ...

Адалгыштар

Бије-чи

јол- ...

иш- ...

отур- ...

бөли- ...

51. Кычырала, кажы ла кинофильмде не керегинде айдылганын куучындап беригер. Карарта базылган сөстөрдөн озо баштап сөс бүдүрер кожулталу, ошон кебер бүдүрер кожулталу сөстөрдү чыгара бичип алыгар.

Жилбүлү фильмдер.

«Зеленые цепочки» деп художественный фильм жуу башталар алдында чекисттерге диверсионный группа тударга болушкан уулчактар керегинде. Миша ла Степка пионерский лагерьден жанып клееткендер. Кенетийин бомбалар түжүп, анда-мында жарылып турды. Жуу башталган жерден качып брааткан улустын ортозынан уулдар сагар колду кижиле танышкан. Ол кижиле уулчактарды чемоданын апарышып берзин деп сураган. Ошон бойы, база бомба түжерде, кайдаар да жоголо берген. Шыркалу улустар тартып апараткан автомашина уулчактарды отургузып алган. Чемодан уулчактарда арткан. Чемоданда шпиондор каршулу ижинде тузаланган немелер болгон эмтир. Ошон ло бери уулчактар фашистский кайучыларды истеп, бистин улуска болужып баштаган.

«Приключения желтого чемоданчика» деп фильминин төс учуры балдарды жалтанбас, нөкөрине болужып жүрерине, өскө дө жакшынак жан-кылыктарга таскадат. Кинофильмде карган доктор көргүзүлгөн. Ол балдарды сүйүп, оорды жүзүн-жүүр оорулардан эмдеп жат. Оордын жан-кылыктарында бар жедикпестерди түзедерин кичееп, бойын жакшы тудунып билерине үредет.

«Варвара — краса, длинная коса» деп чөрчөк-кинодо тенексү каандар ла оордын жүүлгексимек керектери, сагышту жараш кыстар, ииттер ле оордын чындыгы, жалтанбазы көргүзүлгөн.

52. Сөс бүдүрер кожулталар кожуп, жаңы сөстөр бүдүрүп бичигер.

тын — тынчу

бас...

көп...

ас — аскыш

бас...

тус...

астам...
аста...

јылкы...
менде...

53. Кажы ла эки сөстин төзөгөзинег жаңы сөстөр бүдүрүп бичигер.

Тон, өдүк. Калык, јон. Он, күндүк. Јуу, јепсел. Күн, чыгыш. Себи, Оозы. Ачу, чалкан.

54. Сөстөрдү кычырып, кандый эки сөстин төзөгөзинег бүткен, айдып беригер.

Суалгыш, башкүн, бежен, јарганат, кызылгат, бүгүн, јашөс-күрим, колчабыжу, коларткыш.

6 §. Колболу сөстөр.

Эки эмезе оноң до көп төзөлгөлү сөстөрдү колболу сөстөр деп айдар: *колчабыжу, јадын-јүрүм, эртен тура; сарјусырзавод, Көксуу-Оозы.*

Колболу сөстөр башка-башка эпле бүдүп, јаба да, чийүчек те ажыра, башка да бичилер.

1. Эки башка сөстин төзөгөзи учурын јылыйтп, кезикте керберин де кубултып, бир жаңы сөс болуп бүткен колболу сөстөр јаба бичилер: *оңјылдык, суалгыш, Агайры, алтан.*

2. Удура учурлу сөстөр (*ары-бери, өрө-төмөн, анда-мында*), јартаачы ла јарталып турган сөстөр колбожып (*Алтын-Көл, ак-боро*) ла бир сөс эки катап айдылып бүткен колболу сөстөр (*башка-башка, канча-канча*) чийүчек ажыра бичилер.

3. Эки башка сөстин тазылдары колбожып, је учурын јылыйтпай, бирүзи бирүзин јартап бүткен колболу сөстөр башка бичилер: *бала тужы, орто тјн, кой јуилек, эр кижи, таш көмјр, Тымык тенгис, Орто Азия.*

55. Кычырып, колболу сөстөр кандый эпле бүткенин јартагар.

1) Россияның албатызы тапкыр-билгир улус болгон. Ол албаты атту-чуулу көп улусты: изобретательдерди, јурукчыларды, учёныйларды, писательдерди, архитекторлорды, скульпторлорды, музыканттарды ла артисттерди берген. 2) Ачык эп-сүмеле таш көмүрди экскаватор казат. 3) Бешјылдык! Бу сөс табылганынан бери удады. Анайда беш јылдың планын адаган. Социалистический ороондо план јок јадарга јарабас болгон. Жадын-јүрүмди јарандыра төзөөри керегинде улу планды баштап ла

бистинг ороондо тургускан. 4) Чалчык Анчинович Чунижековтын «Аткыр» деп куучынында Туулу Алтайда Совет жан учун тартыжу тушта болгон учуралдар бичилген. 5) Жердин кун чыгып турган талазын кунчыгыш деп айдар, кун ажып турган талазын кунбадыш деп айдар.

Озо баштап жаба бичилетен, оног чийучек ажыра, учында башка бичилетен колболу состорди чыгара бичигер.

56. Эрмектерге керекту колболу состор кожуп, бичип алаар.

1) Орус черулердин азыйдагы ... тартыжулары ла женулерин Суворовтын адыла колбулу. 2) ... учун баштапкы жуу 1812 жылда болгон. 3) Тоозы жок суулар жаан иштер будурип, ... агып жадылар. 4) Кадыннын жарадында, ..., пионерский лагерь бар. 5) Машиналар ... болуп жат: автомобильдер, тракторлор, самолеттор эдип турган машиналар база станоктор, частар, мотороллер, мотоцикл, оног до окко коп не-немелер эдетен машиналар.

Кожор состор: *атту-чуулу, Ада-Торол, тунитужиле, жузун-жуур, Себи-Оозында.*

57. Улгерди кычыраар. Карарта базылган состордин учурлу болуктерин ылгап береер.

Электростанция таркырады,
Эмиктерле ток барды.
Элбек колхоз журтында
Электрооттор жарыды.
Иштинг кунни божогон.
Иш **будуреечилер** амырда.
Кышкы узун тундерде
Куучын, каткы **олордо**.
Жагы туткан клубта
Лашокскурум жуулгылайт.
Кышкы тагды жууктадып,
Кыстар, уулдар жыргагылайт.

(Ж. Кыдыев.)

4. Алтай тилге орус тилден кыскарткан колболу состор кирип жат. Олор орус тилдин ээжилери аайынча айдылып бичилер, темдектезе: *сберкасса, совхоз, вуз, СССР.*

Кыскарткан колболу сөстөр эрмекте өскө сөстөрлө колбожып, алтай тилдин кожулталарын алынар.

Сөстөрдүн баштапкы букваларынан бүткен, жаан букваларла бичилип турган кыскарткан колболу сөстөрдүн кожулталары чийүчөк ажыра бичилер (РСФСР-дин, ДСО-до); сөстөрдүн баштапкы табыштарынан ла бөлүктөрүнөн бүткен сөстөрдүн кожулталары жаба бичилер (вузка, совхозто, медпунктка).

Кыскарткан колболу сөстөргө кожулталар алтай тилдин ээжилери аайынча кожулар: *стенгазетке, стенгазеди, комсомолго, сберкассага, СССР-дин.*

58. Берилген колболу сөстөр кандый сөстөрдөн бүткен, толо айдып береер.

Сберкасса — сберегательная касса; профсоюз, партбилет, компартия, пионеротряд, грампластинка, комсомол, морфлот, лесхоз, сельмаг, пединститут.

59. Кычырала, бичип алаар. Кандый сөстөрдөн бүткенин толо айдып береер. Буквалардын адынан бүткен сөстөрдү чын айдып кычыраар.

СССР, РСФСР, УССР, КПСС, вуз, втуз, тюз; профбилет, детсад.

60. Точкалардын ордына керектү кожулталар кожуп, эрмектерди бичип. Колболу сөстөрдүн алдыла чийү тартаар, олардын бүткенин жартаар.

1) Жол жазаачылар кумакты «ЗИС-585» танмалу самосвал автомашиналарла тартып алат. 2) Бистин областьтын комсомолдору 1968 жылда ВЛКСМ... 50 жылдыгын иштин жаңы једимдери ле уткыды. 3) Бистин колхоз... малга азырал белетеер өйдө комсомолдордын ла јашөскүримдердин бригадазы төзөлип јат. 4) Советский улустын једимдери СССР... Конституциясында бичилген.

61. Жаңы сөстөр бүдүрүп, көргүзү аайынча таблицага бичигер.

Сөс бүдүрер кожулталар ажыра	Эки сөстөн	Орус тилден кирген
<i>Озочыл</i>	<i>Кызыл-Өзөктөги</i>	<i>Совхозтон</i>
...	...	...

62. Божодылган букваларды тургузып бичигер.

Чечек.

Кич...нек Чечек школго
Кич...нип бешке үренет.
Янып келзе, ай...лына
Јааназына бол...жат.

63. Кычыраар. Божодылган букваларды тургузып бичигер.

Чөрчөкчи Санабай.

Эгирде Санабайдың айылына толт...ра балдар ј...латан. Санабай јаан чөрчөкчи кижі болгон. Ойгор чөрчөкчи кижі озогы тушта јакшы јүр...м көрбөйтөн. Санабай да јакшы јүрүмди көрбөгөн. Ол бойынын чөрчөктөрін јокту ул...ска куучындап јүретен. Је Торјын деп бай онын јолына буудак эдип, Санабайдың чөрчөгін угарга јуулган улус...ы сүрүп салатан.

Ол тушта Санабай мынайда сананган: јокту улус бичикчи болзо кайдар! Ол чөрчөкт...рин бичикке салып, јоктуларга таркадар эди. Је бу санаа бир катап келеле, ундылып калган. Эмдиги өйдө онын бир тушта сананган санаазы бүдүп калды. Онын чөрчөгін уулынын уулчагы бичиктен кычырып берерде, ол сүрекей тын с...нген.

(С. Суразаков.)

64. Берилген сөстөргө кожулталар кожуп, эрмектер тургузып бичинир. Кожулталарынын чын бичилерин јартаар.

Вокзал, депутат, костюм, механик, милиция, пылесос, паровоз, билет, документ, дневник, газет.

65. Кычырып алала, карарта базылган сөстөрдүн чын бичилерин, турган бүдүмин, бир јолдон јангы јолго көчүрерин јартап береер.

Куштар поездди де акалап јат. Јангыс та шонкор эмес, је **картаа** ла **таан** да оны акалап туратан. Је бу керек түкү кажы чакта болгон. Ол тушта **паровозтын** күчи де уян, јолдор ло сигнализация да **коомой** болгон. Эмди **паровозко** карлагаш та једижип болбос. Паровоз бир **часка** 130 километр өдүп јат. Оныла тартыжып көр. **Темир јолло** барып јаткан **паровозты кем-кем акалаар** да болзо, ол онын кичү карындажы — **электровоз**. Электровоз, паровозко көрө, јенил де, күчтү де. Ол бир **часка** 170 **километрге** јуук өдөт. (А. Беляев.)

66. Кычырып, сөстин төзөгөзінде кандый буквалар божодылган, айдып береер. Күчсингедий болзоор, орфографический сәзликтең көрүп, сөстөрдн бичип алаар.

Түлк..., бөр...к, өд...к, јор...к, көм...р, ор...с, үр...п ийди, од...с, сол...н, јөд...л, толк..., јүст...к, уч...п кел, күм...ш, тууј..., тумч...к, јүр...п јат, уч...к, куј...р, туй...к, кул...р, јууч...л, кон...ч, чоок...р, куй...н, кууч...н, кулуг...р, көр...п ал, од...н, сөзл...к, ту-р...п јат, ой...н, куйр...к, мой...н, көжн..., уйк..., конг...с, өск...с, бөл...п сал, сол...п ий.

67. Эрмектерди члендериле ылгагар. Эрмектинг кажы ла члени куучын-эрмектинг кандый бөлүктөриле айдылганын көргүзип береер.

1) Пионерлер колхозчыларга јилбүлү ойын-јыргал көргүсти.
2) Кызыл тандакла күнчыгыш бүркелди. 3) Јаланда колхозтын үүрлү малы одорлоп жүргүлейт.

68. Кычырала, күстин темдектерине ајару салыгар.

Күстин учы јаар эбире турган ыраак тайгалардын баштары јангы түшкен кардан кажайыжа бердилер. Јылу јерлер јаар учкылап брааткан куштар мендегилеп, чөлдин үстиле кыйгырыжып, ыраак мөнкүлер јаар чубашкылайт. Олорды ээчий келип јаткан сооктын тыныжы күнүн ле билдирип, чөлдин өгин кубултып ийди. Эбире агарыжып турган туулардын ортозында јаткан күрөң чөл эмди карара бергендий билдирет. (Л. Кок.)

Күс керегинде бойыгар андый ок кыска куучын тургузып алыгар.

7 §. Сөстөрдин лексический ле грамматический учуры.

Сөстөр бисти айландырагы не ле немени: предметти (*жер, суу, бичик, уулчак*), предметтин темдегин (*јаан, бийик*), предметтин действиезин (*үренер, бичиир*), действиенин темдегин (*түрген*), тооны (*бир, эки жүс*) көргүзип јат.

Сөстин не ле немени темдектеген учурын сөстин лексический учуры деп айдар.

Сөстө, лексический учурынан өскө, бир канча грамматический де учуры бар. Сөстин тооны, кубулткышты, өйди, жүзүнди ле оноң до өскөзин көргүзөтөн учурын — грамматический учуры деп айдар, темдектезе: *кычырат* деп сөс өйди, жүзүнди, тооны көргүзөт; карындажым деп сөс мензингенин, тооны, кубулткышты көргүзөт.

Кезик сөстөр предметти де, онын действиезин де, темдегин де, тооны да көргүспөйт, анайдарда, олардо лексический учур јок, жүк ле грамматический учур бар, темдектезе, колбоочылар (*ла, ле*) сөсти сөслө колбойт. *Миша ла Адучы јоруктап жүрдилер*

69. Тексттен адалгыштар, глаголдор таап, олардын грамматический учурларын айдып береер.

АК МОЙНОК.

Сибирьде бир өбөгөн Байкал көлдөн балык тудуп јаткан. Бир катап ол көзнөктөн кэрөрдө, тура јаар чип ле чике јаан айумантап келетти, оны ээчий үүр бэрүлер сүрүжет. База ла эмеш болзо, айу божоор эди... Ол сенекке кийдире мантады, эжик бойы оны ээчий жабыла берди. Айу дезе эжикке јөлөнип алды.

Карган өбөгөн илмектеги мылтыгын алып, көзнөктөн бөрүлөрдү катап, катап атты. Бөрүлөр кача бердилер, айу дөзө өбөгөнлө кожо кыштады.

Жаскыда өбөгөн ого ак мойнок кийдиреле, агаш аразына божодып ийди. Бу айуны атпазын деп өбөгөн ончо аңчыларга жарлап салган.

(М. Пришвин.)

8 §. Куучын-эрмектин бөлүктөрү керегинде жетирүү.

Лексический ле грамматический учурлу сөстөрдү куучын-эрмектин алдынан учурлу бөлүктөрү деп айдар.

Куучын-эрмектин алдынан учурлу бөлүктөрү алты:

1. адалгыш,
2. жарталгыш,
3. тооломо,
4. солума,
5. глагол,
6. кубулбас.

Лексический учуры жок, жүк ле грамматический учурлу сөстөрдү куучын-эрмектин болушчы учурлу бөлүктөрү деп адап жат.

Куучын-эрмектин болушчы учурлу бөлүктөрү үч:

1. уланты,
2. колбоочы,
3. бөлүгөш.

Куучын-эрмектин онынчы бөлүгү — кыйгылулар — лексический де, грамматический де учуры жок, олоор жүзүн-жүүр сезимдерди (чочыганын, кайкаганын, сүйнгенин) көргүзүп жат. (Ба-таа! Эх!)

70. Кычыраар. Куучын-эрмектин алдынан учурлу ла болушчы учурлу бөлүктөрүн көргүзүп береер.

Кыраларды ла садтарды курт-конустардан корулаарга улуска кем болушат? Кушкарлар болушат. Кушкарларды корулар! Садтарга баарчыктардын уяларын илигер. Кыштын соок күндеринде кушкарларды азырагар.

71. Тазылы түней глаголды ла адалгышты табаар, оморды кандый тем-дектеринен ылгаштырар, жартагар.

I. 1) Ұредү башталды. Ұредүчи балдарды ұретти. 2) Уулчак-тар көрүктеп барды, кажызы ла беш-алты көрүктен өлтүрди.

II. Карган балыкчы шүүндү

Балыктап жүрер болды...

Жаратка өбөгөн базап келди,

Алтын балыкты кычырып турды.

Балыгаш талайдан чыгып келеле,

Мынайда өбөгөннөн сурады:

«Карган өбөгөн, слер

Не керектү келдигер?»... (П.)

КУУЧЫН-ЭРМЕКТИНГ АЛДЫНАНҢ УЧУРЛУ БӨЛҮКТЕРИ.

АДАЛГЫШ.

9 §. Адалгыштын лексический учуры.

Предметти темдектеп, кем? не? деп сурактарга каруу берип турган куучын-эрмектинг бөлүгин адалгыш деп айдар.

72. Берилген адалгыштар кандый предметтерди темдектейт, жартагар.

Горно-Алтайск, город, Кадын, суу, Сынару, кызычак, «Ал-тайдын Чолмоны», газет.

Предметти өскө предметтерден анылап, ого ат адаган адал-гыштарды өс адалгыштар деп айдар, оморды жаан буквадан баштап бичиир, темдектезе: Кан-Оозы, Чолушман, Алтын-Көл, Мария. Арткан адалгыштарды текши адалгыштар деп айдар, темдектезе: киж, город, суу.

Өс лө текши адалгыштар тынду да предметтерди темдектеер (Вера, кой) тыны жок то предметтерди (Чаптыган, парта) тем-дектеер.

Ажару. Произведениелерди, журналдарды, газеттерди, керептерди, кол-хозторды, совхозторды, фабрикаларды анылап адаган өс адалгыштар кавыч-када бичилер.

73. Кычыраар. Өс адалгыштар таап, омор нени темдектегенин айдып бе-реер.

Мрамор — кату таш. Мрамордын өнги жүзүн-башка болор. Статуяларды, колонналарды, туралардын тепкиштерин, көзнөк-тин бозоголорын мрамордон эдип жат. Москванын, Ленинград-

тың ла Киевтин метрополитендеринин көп станцияларындагы залдарынын стенелерин жүзүн-жүүр мрамордон эткен. Бистин ороон мраморло сўрекей бай. Бу ташты Крымда, Кавказта, Уралда казып алат. Мрамор бистин Алтайда да бар. Москванын метрозынын кезик станцияларын Ороктойдон апарган мраморло чўмдеп жазаган.

74. Точкалардын ордына *курсак* деп сөстин синонимдерин бичигер.

1) Курсак — ол јийтен неме. Је оны не јип турганынан ла онын чындыйы кандый болгонынан улам, ол башка-башка ада-лат. 2) Уренчиктер экскурсияга барарга ... белетедилер. 3) Казан азаачы балдарга ... асты. 4) Колхозчылар малына көп ... белетеп алдылар.

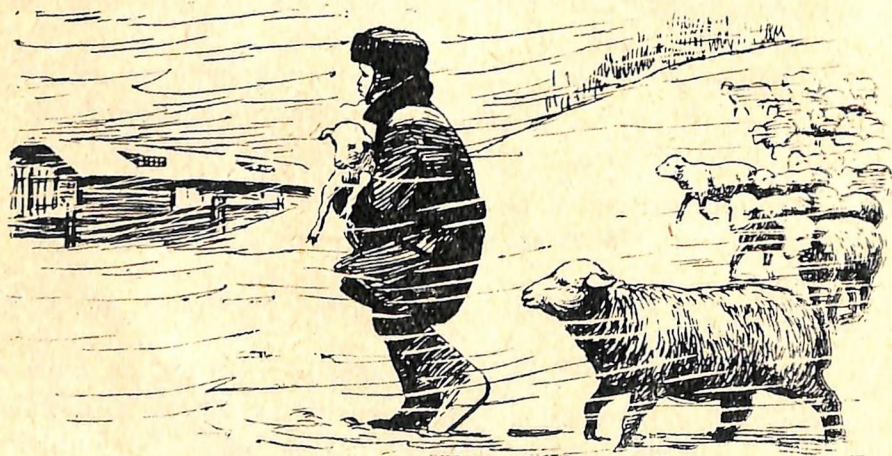
Керектү сөстөр: *курсак, азык, азырал.*

75. Көргүзү аайынча точкалардын ордына керектү сөстөр кожуп, бичигер.

1. Улустын ады: *үредүчи, пионер, ...*
2. Тындулардын ады: *уй, чымалы, ...*
3. Тынду эмес предметтердин ады: *аш, агаш, ...*
4. Веществолордын ады: *керосин, сахар, ...*
5. Действиенин ады: *базыт, ойын, ...*
6. Явлениелердин ады: *соок, ...*
7. Јон ортодо болгон керектер: *революция, тартыжу, ...*
8. Наукалардын ады: *математика, ...*

76. Јурукты аярып көрөөр. Башка-башка предметтерди темдектеп турган адалгыштарла тузаланып, јурук аайынча куучынды оноң ары бичигер.

Кураанды корып алганы.

Кышкы каникулда Түкеш энезине кой кабырышкан. Энези кенетийин оорый берген. Койлорды эртенгизинде одорго онын уулы айдап экелеле, кичееп кабырып жүрген. Кенетийин шуурган башталган...

Сурактар ла јакылталар.

1. Адалгыш деп нени айдар?
2. Ос лө текши адалгыштарды канайда ылгаштырар? Темдек береер.
3. Кандый адалгыштарды јаан буквадан бичиир?
4. Тынду ла тыны јок предметтерди темдектеген адалгыштарды сурактарла канайда ылгаштырар?

10 §. Адалгыштын грамматический учурлары.

Адалгыштарда грамматический учурлар бар: олор тооны, ку-булткышты, мензингенин (јүзүнди) көргүзер.

77. Карарта базылган адалгыштардын грамматический учурларын јар-таар.

1) Кичү изү айда колхозчылар **јаландарда** коно-түне иштеги-леп, аш бышкалакта **өлөннин планын** бүдүрерге албадангылап јат. Деремнеде јүк ле каргандар ла јаш балдар артып калган. (Л. Кок.) 2) Мундузак **бичикке** үренерге сүрекеј јилбиркеп тур-ды. (Ч. Чун.) 3) Түнүк јарып келерде, **карлагаштар** чуркуража бердилер. (Ч. Чун.) 4) Каникулды Карабаш тын сагыган, је эм-ди, качан **сооктор** једип келерде, онын јанатан аргазы јок болгон. (Л. Кок.)

78. Озо баштап јангыс та, көп тө тоодо турар адалгыштарды, онон јүк ле јангыс тоодо турар адалгыштарды чыгара бичип алаар.

Кенетийин бистин үстүүсте јаан табыш угулды. Ол ло тарый-ын эмеш алдыбыста база такып угулды.

Јаан јараш куштар барбак канаттарыла каа-јаа талбып, ээчий-деечий учуп бараткандар. Олор баштарын ла буттарын чөйип, төштөрин күдрейтип алып, токтоду јоктон учкылайт. Олор-дын түрген учужынан кей торт ло сыгырып турат. Андый јаан бийиктеги түрген учушты көрөргө дө коркушту болгон. (Т.)

11 §. Мензинер адалгыштар.

Карарта базылган адалгыштар кандый сөстөрлө колбулу, айдып береер.

1) Қайда, бери бурылып ийзен, менин **уулым!** Сенин **бүдү-жинг** кандый саң башка неме эди! Бу слердин кийип алган **кий-**

имигер, абыстардын тондоры ошкош, кандый узун неме эди. (Г.)
2) Мастерскойдын ачык эжигинен маскалардын табыжы угулды.

Јүзүндердин кожолтазын алынган адалгыштарды мензинер адалгыштар деп айдар.

Эрмекте мензинер адалгыштар энчилеечи кубулткышта турган сөстөрлө колбулу, темдектезе: менин уулым, сенин уулын, онын уулы, аттын камчызы, ат камчызы.

79. Кычыраар. Мензинер адалгыштар кандый жүзүннүн кожолтазын алынганын жартагар.

Бистин улу башчыбыс Владимир Ильич Ленин Симбирск деп городто 1870 жылда чыккан.

Онын энези Мария Александровна Ульянова ла менин энем эжелү-сыйынду болгон. Володянын адазы, Илья Николаевич, албаты училищелеринин директоры болуп иштеген.

Ульяновтордын билези жылдын ла жайгыда Кокушкино деп деремнеге келип жүретен. Бистин бастыра билебис Казань городтон база ого келетен.

(Н. Веретенников.)

80. Кычыраар. Мензинер адалгыштарды табаар. Олордын алдында энчилеечи кубулткышта турган сөстөр бар ба, аяру салыгар.

1. Најызы јок кижн тазылы јок агашка түңгей. (Кеп сөс.)
2. Төрөл јерим, кырларым,
Слерден ийде аладым,
Алтай јнит уулыгар
Эзенин ийет, тындагар.

(Б. Суркашев.)

Мензинер адалгыштардын алдында энчилеечи кубулткышта турган сөстөр јок то болор, је јок сөсти адалгыштын мензинер кожолтазы керелеп көргүзип турар: најызы (онын најызы); тазылы (агаштын тазылы).

81. Бичигер. Адалгыштын жүзүн кожолталарынын алдыла чийү тартаар.

Мен Советский Черүге барарымда, карган јаанам сүреен кородогон. Ого болужар кижн јаныс мен болгом.

Жаанама пионерлер келгилеп, ого суу тажып, одын жарып, айылынын ичин жуунадып, газеттер ле бичиктер кычырып турганын угала, сүреен сүүндим.

Кару нажыларым! Онызыла слер меге, Советский Черүнинг жуучылына, Төрөлим алдындагы молжуумды сүрекей жакшы бүдүрерге болужып жадыгар.

Слерге, балдар, менен, солдат кижиден, жаан быян болзын!

(Солдаттын письмозы.)

82. Мензинер адалгыштарды чыгара бичип, жүзүнннн кожулталарынын алдыла чийү тартаар.

...Жаш балдардын каткызы
Чечегин болды, чанкыр май!
Жон-калыктын ырызы
Жаркынын болды, жажыл май!
Жергелей баскан буттарга
Жер-энебис жайканды.
Жайа соккон жаңарга
Жайым жерис жажарды.
Коммунизм жолына
Кожонгыс болдын, ногон май!
Ырысту келер жылдарды
Жууктадып бердин, жажыл май!

(А. Ередеев.)

83. Точкалардын ордына жүзүнннн кожулталарын кожуп бичигер. Адалгыштардын төзөгөзинин учында турган туйук табыштардын чын бичилерин жартагар.

1. Секирип жүрген Себиске
Кеен жайды кожондоп өткүрди;
Ары көрөлө, бери көргөлөктө,
Кыштын соок... једип келди.
Себиске эмди кожондобой барды,
Ач өзөккө кожон, јыргал
Кемнин сагыш...на киретен эди! (Кр.)
2. Јиит жүрүмим јолында
Јылдыс... болдын, партия...
Јүрек... карыга бергенде,
Јылыдып иједин, партия...

(А. Адаров.)

84. Берилген эжер сөстөрдөгү 3-чү жүзүнүнүн кожултазын алынган адалгыштар табаар.

Диктантты — диктанты; күкүртти — күкүрти; журты — журтты.

85. Таблицадагы адалгыштардын кожулталарын ажарып көрөөр.

Мензинер адалгыштардын **-ыбыс, -ибис** деп кожулталарын **-ыс, -ис** деп, **-ыгар, -игер** деп кожулталарын **-аар, -еер** деп кыскарта айдарга ла бичиирге жараар, темдектесе: **колыбыс—колыс, көзибис—көзис**.

86. Мензинген адалгыштарга качан **-м, -ым,; -ың, -зы, -ы, -быс, -ыбыс** ла **-гар, -ыгар** деп жүзүнүнүн кожулталары кожулар, жартагар.

Турам, орым; балаң, колым; перозы, мели; кырабыс, малыбыс; балагар, койыгар.

87. Мензинер адалгыштардын жүзүн кожулталарынын үндү табыштарынын чын бичилерин жартагар.

Столун, туулары, колыгар, тоныбыс, турагар, аттарыгар, көлибис.

Мензинер адалгыштардын жүзүн кожулталары

Тоозы	Жүзүндөр	Туйуктарга токтогон адалгыштар	Үндүлөргө токтогон адалгыштар
Жаңыс тоонун	1-кы 2-чи 3-чи	менин колым, көзим сенин колың, көзиң онын колы, көзи	менин турам сенин тураң онын туразы
Көп тоонун	1-кы 2-чи 3-чи	бистин кол(ыб)ыс көз(иб)ис слердин колыгар көзигер олордын колы, көзи	бистин турабыс олордын туразы слердин турагар

88. Берилген адалгыштарга жаңыс тоонун 1-кы ла 2-чи жүзүнүнүн кожулталарын кожуп бичигер. Кожулталардын үндү табыштарынын чын бичилерин жартагар.

Кас, көнөк, бут, көс, бөс, аш, сырт, диктант, кебис, конверт, паспорт, студент.

89. Жаңыс тоонун 3-чү жүзүнүнүн кожулталарын алынган орус тилден кирген адалгыштардын бичилгенине ажару салаар.

1. Сторожтын фонари, туристтердин автомобили, школ-дын пёчади.

2. Олордын клазы, колхозтын тракторизи, П. В. Кучияк-тын повези.

Учында јымжак темдектү (ь) орус тилден кирген адалгыш-тарга и деп үндү табышту кожулталар кожулза, јымжак темде-ги (ь) бичилбес: *роль* — *менин ролим, онын роли;*
лагерь — *менин лагерим, пионерлердин лагери.*

Орус тилден кирген, тззгзгзи **сс, ст, сть** деп туйук букваларга токтогон адалгыштарга јүзүннин кожулталары кожулганда, ол буквалар **з** буквага солыннат, темдектезе: *артист* — *артизи, кон-гресс* — *конг्रेसи, тракторист* — *тракторизи, область* — *облазы.*

90. Кычыраар. Тззгзгзи *ь, сс, ст, сть* букваларга токтогон адалгыштарга јангыс тоонунг 2-чи јүзүннин кожулталарын кожоор. Ол букваларла не боло берип турганын јартагар.

Лист, артист, горнист, конгресс, мотоциклист, пропагандист, промышленность.

91. Берилген адалгыштардын тззгзгзин коштой бичигер.

К ö р г ү з ү университедигер — университет.

Продуктивнозы, клазыбыс, конг्रेसи, артизи, артиллеризи, компазы, моркови, мотоциклизи, микроскобы, методы, механиги.

92. Берилген адалгыштарга көп тоонунг 1-кы ла 2-чи јүзүннин кожултала-рын кожуп бичигер. Ол кожулталардын үндү табыштарынын чын бичилерин јартагар.

Машинист, тетрадь, класс, председатель, самолёт, пароль, печать, бинокль. моторист, портфель.

93. Кычыраар. Карарта базылган адалгыштарга кандый кожулталар ко-жулганын јартагар. Ол адалгыштардын тззгзгзининг калганчы букваларыла не боло бергенин ајарып көригер.

1. Менин **үлүүме** сүрекеј јаан ырыс келишкен: мен Влади-мир Ильич бала ла јинт болор тушта оныла кожо ойноп, соодоп јүргем. (*Веретенников.*)

2. Сен летчик болорго турун —

Ол сенин улу **амадуун.**

Мен сениле кожо учарга турум:

Сенин амадуун — менин **амадуум.**

У эмезе *ў* деп *ўндў* табышка токтогон адалгыштарга жангыс тоонын 1-кы ла 2-чи *ўзўннин* кожулталары кожулганда, ол *ўндўлер* экилене берер, темдектезе: *менин ўлўўм, сенин ўлўўн, менин амадўум, сенин амадўунг.*

94. Кычыраар. Карарта базылган адалгыштардын тўзўгўзининг учында турган *ўндў* табыжынын чын бичилерин жартаар.

1. Талайда бочко агып *ўрди...*
Абакай *ўксўп* ыйлап отурды..
Уулы толкуны сурады:
«Сен, **толкуум**, согуладың,
Барайын ла деген *ўерге*
Ууланып *тўрўлип* барадың..
Бистинг тынысты кыйба сен,
Жаратка бисти чыгар сен. (П.)
2. ...Кара кўстў уулчагаш
Портрет жаар аыктайт.
— **ўредўўн** кандый? — дегендий,
Башчы уулга кўлўмзирейт... (Сур.)

12 §. Мензинер адалгыштардын кубулткыштарла кубулары.

95. *Нўкўрим* деп тазылду сўстўрди чыгара бичигер. Ол куучын-эрмектинг кандый бўлўги, кандый кожулталар алынган, айдып береер.

Нўкўрим деремнеде *ядып* жат. Нўкўримнинг айылы деремне-нинг учында. Жайгыда мен нўкўриме айылдап *ўргем*. Жайгы қани-кул божоголокто меге айылдап кел деп нўкўримди кычыргам. Нўкўримле кўрўктегенис. Нўкўримде библиотека бар. Кычырар-га нўкўримнен *жакшы* бичиктер сурап алдым.

96. Мензинер адалгыштар кандый кубулткышта турганын жартагар.

Ёж.

Бир катап жайгыда мен агаш аразынан мешкелегем. Жанып отурала, чымалылардын уйазынын жанында *ёж* жатканын кўр-дим. Шляпа бўрўгимди чечеле, оны агажакла бўрўгиме тоголо-дып салып алала, айылыма экелдым.

Эмегеним оны потпойло дўўн салып ийди. Анда кўп чычкан-дар болгон. Ёж потпойлодо кышка жетире *ядып*, ончо чычкан-дарды тудуп жип салган...

(И. Аксенов.)

97. Таблицадагы мензинер адалгыштардын кубулткыш кожулталарын аярып көрөбүр.

Кубулт- кыштар	1-кы жүзүннүн кожулталарын алынган мензинер адалгыштар			
	Ж а н ы с т о о		К ө п т о о	
Т.	курым	энем	кур(ыб)ыс	энебис
Э.	курымнын	энемнин	кур(ыб)ыстын	энебистиң
Б.	курыма	энеме	кур(ыб)ыска	энебиске
К.	курымды	энемди	кур(ыб)ысты	энебисти
Ө.	курымла	энемле	кур(ыб)ысла	энебисле
Ј.	курымда	энемде	кур(ыб)ыста	энебисте
Ч.	курымнан	энемнен	кур(ыб)ыстан	энебистен
Кубулт- кыштар	2-чи жүзүннүн кожулталарын алынган мензинер адалгыштар			
	Ж а н ы с т о о		К ө п т о о	
Т.	курын	энен	курыгар	энегер
Э.	курычнын	эненнин	курыгардын	энегердин
Б.	курына	энене	курыгарга	энегерге
К.	курынды	эненди	курыгарды	энегерди
Ө.	курынла	эненле	курыгарла	энегерле
Ј.	курында	эненде	курыгарда	энегерде
Ч.	курыннан	эненнен	курыгардан	энегерден

Жангыс тоонун 1-кы ла 2-чи жүзүннүн кожулталарын алынган мензинер адалгыштар береечи кубулткышта **-а, -е, -о, -ө** деп кожулталар алынат (**курыма, көлиме, согономо, төөмө, курына, көлине, согононо, төөнө**).

Кубулт- кыштар	3-чи жүзүннүн кожулталарын алынган адалгыштар		
Т.	куры	перозы	энези
Э.	курынын	перозынын	энезинен
Б.	курына	перозына	энезине
К.	курын	перозын	энезин
Ө.	курыла	перозыла	энезиле
Ј.	курында	перозында	энезинде
Ч.	курынан	перозынан	энезинин

3-чи жүзүннүн кожултазын алынган жангыс тоодо ло көп тоодо турган мензинер адалгыштар береечи кубулткышта **-на, -не**

(*курына, энезине*), көстөөчи кубулткышта **-н** (*курын, энезин*),
жерлеечи кубулткышта **-нда, -нде** (*курында, энезинде*) деп ко-
жулталар алынат.

98. Кубулткыш кожулталарды чийүүчөкө бөлип бичигер.

Төөнө арт, өлөнтө бар, эмге бар, эмиме тийбе, көзнөгүн жүн-
ды, жинжини кийди, тийинди өлтүрди, тийингин сойды, энезинде
отурды, тегериде булут.

99. Озо баштап *йүлүм, жүрүм* деп адалгыштарды, онон *төөн, көбөн* деп
адалгыштарды кубулткыштарла кубултып, кожулталарын түндөөр.

100. Берилген адалгыштарды кубулткыштарла кубултып, кожулталарын
түндөөр.

Турабыс, ырыс.

101. Карарта базылган мензинер адалгыштардын жүзүн ле кубулткыш
кожулталарын көргүзүп береер.

1945 жылда 20 апрельде мен почтанын **кайырчагынан** письмо
алдым. **Конвертинде** Шуранын полевой **почтазынын** номери. Же
письмоны гвардиянын полковниги Легеза бичиптир: «Күндүлү
Любовь Тимофеевна!.. Слердин уулыгар, старший лейтенант
Александр Анатольевич Космодемьянский, немецкий олжочылар-
ла тартышкан тартыжуда геройдын **өлүмиле** өлди. Бойынын
јиит **жүрүмин** ол бистин **Төрөлибистин** жайымы учун ла кемнен
де камааны жок болоры учун берген. **Колыгарды** бек тудуп турым.
Кату тудуныгар. Акту **сагыжымла** слерге күүнзеп, күндүүм жети-
рип турум...»

(Л. Космодемьянская.)

102. Берилген адалгыштарды жерлеечи кубулткышка тургузып, олордын бо-
лужыла эрмектер бичигер.

Дружиназы, мастерскойы, участогы.

103. Адалгыштардын божодылган кожулталарын ла запятойлорды тургу-
зып, текстти бичип алаар.

Такаанын потпужы кургак жылу ару жарык болор учурлу.
Онын ичи... эзинге жакшы соктырып турар керек. Такаанын пот-
пуж... саламды торфты агаштын кургак жалбырактары... агаш-
тын стружтары... ла киреентизи... тэжөк эдип жайар. Такаанын
потпужы... түни-түжиле электрический от күйүп турар учурлу.

104. Скобкалардагы адалгыштарды керектүү жүзүңге ле кубулткышка тургузып, текстти бичип алаар. Ого бажалык табаар.

Школдын (*пионерлер*) бойынын төрөл (*колхоз*) жаан болуш жетирип жат. Жастың карлу да (*күндөр*), жайдын изүү де (*күндөр*) одордогы малдын жанында кичинек балдар жүргенин көп улус көргилейт. Школдын (*пионерлер*) көй до төрөөр өйдө малчылардын (*кышту*) келет, кураандарды торныктыраына (*болуш*) жетиргилейт.

Пионерлер — малчылардын сүүген ле сакыган кичинек (*на-йылар*).

105. Кожулталарды кожуп бичигер. Кандый кожулталар кошконоорды жартагар.

1) Каршулу курт... көрзөгөр лө, өлтүреер. Жиилектүү агаштардын курт... жалбырактардын, чечектердин өзөгине, чобранын алдына кирип, жажынып жат. 2) Үренчиктер диктант... жакшы бичиди. Сарыбашевтин диктант... ончозынан артык болды. 3) Эжик алдынын күрт... калын. Карабаш ла Койло ороның үстүндеги күрт... чүрче ле күреп, тон жерди моко малтала күчүлдеде чаап, ороны ачып ийди. 4) Районный журт... оромдорында, туралардын көзнөктөринде жаркынду оттор суркуража берди. (*Л. Кок.*) Сениң журт... кандый аймакка кирип жат?

106. Кычырала, билип алганын көрбөй изложение бичигер. Мензинер адалгыштарла тузаланырын ундыбагар.

Надя Юра карындажыла мешкелеп барган. Юра мешкени тазылыла кожо жулуп, корзиназына толтыра терип алды. Надя дезе мешкени ас терген. Юрага ол мынайда айтты:

— Мениң мешкелерим ас та болзо, ап-апагаш, мен оморды тазылыла жулбай, бычакла кезип алгам. Сен дезе тазылыла жулган, онын учун сениң мешкелерин балкашту. Мешкелердин тазылдары жерде артып калзын деп, оморды бычакла чебер кезип алар керек. Бир-эки күн өтсө, мешкениң тазылынан жань мешкелер катап ла өзүп чыгар.

Сурактар ла жакылталар.

1. Кандый адалгыштарды мензинер адалгыштар деп айдар?

2. Мензинер адалгыштардын кубулткыш кожулталарынын чын бичилер ээжизин айдып береер.

3. Береечи, көстөөчи ле жерлеечи кубулткыштарда турган мензинер адалгыштар сананып табаар.

13 §. Адалгыштардын эрмектеги учуры.

Эрмекте адалгыштар мындый члендер болор:

- 1) баштаачы (*Алтайда бийик кырлар көп*).
- 2) айдылаачы (*Алтайдын жаражы — агашту кырлар*).
- 3) толтыраачы (*Чуйдын трагы кырларла да өдүн жат*).
- 4) айалга (*Койчы койлорын кобыда кабырат*).
- 5) жартаачы (*Колхозтын малы күчтү кыштады*).

Анайдарда, адалгыш эрмекте кандый ла член болуп турар.

107. Кычыраар. Төзөөчи кубулткышта турган адалгыштар эрмекте кандый член болуп турганын жартагар.

1) Чай — тили жок сок жаңыс куш. (*Купр.*) 2) Мөш — Алтай-дын эн баалу ла жараш агажы. 3) Алмаз — жердин үстинде эн ле кату минерал. 4) Юннаттар — ар-бүткеннин нажылары. 5) Бичик — жакшы нөкөр. 6) Төрөлим неден де кереес. (*В. Маяк.*) 7) Телекейди күн жарыдат, кижини дезе үредү жарыдат. 8) Кижик — кижиге нөкөр. 9) Москва — улу нажылыктын городаы. (*Л. Кас.*) 10) Менин милициям мени чеберлейт. (*В. Маяк.*) 11) Албаты — амыр-энчү учун тартыжуда жаан ийде-күч. 12) В. Терешкова — баштапкы космонавт үй кижик.

108. Кычырала, кычыру сөстөрдик табаар. Олор куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылган, жартагар.

1) Иште жөнү, жуу-согушта жөнүдий, бойы, нажыбыс, биске келбес! (*К. -К.*) 2) Сенин жалаңдарынды, кыраларынды, төрөл жерим, өштүге качан да бербезис. (*Чурнин.*) 3) Ичкери, баатырлар, ичкери! (*А. Сурк.*) 4) Менин уулым, сен советский гражданин учун жүр, үрен, оморко. (*С. Мих.*) 5) Менин эрке Русим, мен сениле оморкойдым. Жакшы ба, төрөл лө сүүген городаыс, жакшы ба, бистин кызыл Москвабыс! (*В. Гусев.*) 6) Юннаттар, колхозчыларга бийик түжүм аларга болужыгар! 7) Жиит кычыраачылар, бичиктерди чеберлегер.

Төзөөчи кубулткышта турган адалгыш кычыру сөс болуп турар, темдектезе: *Сүйгөн Төрөлинге, уулым, кичинди качан да кыскамба.*

109. Баштаачыларды кычыру сөс эдип бичигер. Айдылаачыларын кубулттып бичинрин ундыбагар.

Көргүзү. Советский школдын үренчиктери, Коммунистический партиянын кереги учун турумкай тартыжарга белетенигер!

1. Советский кыстар ла уулдар бистин Төрөлис учун ат-нелү иштегилеп јат.

2. Қолхозтордын ла совхозтордын ишчилери јурт хозјайствоны онон ары јарандыарга турумкай тартыжат.

3. Кыстар ла уулдар коммунистический јадарга ла иштеерге үренип јадылар.

4. Пионерлер ле үренчиктер ойындарда, иште бойлорын тазыктырат.

110. Адалгыштарды морфологический разбор эдеер.

Бүгүн түжиле јанмыр јааган, күкүрт тын күзүреген. Энгиргери кара булуттар карарып, өрө бийиктей бердилер. Туулардын бажынан ла аркалардан туман көдүрилет. Күнбадыш јаар тегери аруталып, согонолу кырды ажа берген күннин јаркыны бийиктеги булуттарды јарыдып турды. Бош-Туунын арка јанынан чичке кара јолло уйлар ээчий-деечий јанып келеттилер. Уйларды көрөлө, Алан тура берди, чемоданын јерге тургусты.

(Э. Палкин.)

14 §. Адалгыштардын бүдери.

Адалгыштар сөс бүдүрер кожулталардын болужыла, сөстөрдin бириккенинен ле колбошконынан бүдер, темдектезе: *балыкчы, сегисјылдык, кой јишлек.*

15 §. Сөс бүдүрер кожулталардын болужыла бүткен адалгыштар.

Сөс бүдүрер кожулталардын болужыла адалгыштар мындый куучын-эрмектин бөлүктеринен бүдер:

глаголдордон: *башкараачы, көчүрөөчи, кезеечи, төзө өчи, баштаачы; бичик, јырткык, үзүк, томырак, ойдык, кыргыш, тиргиш, аскыш, сүрткүш, отургуш, согуш, кечү, јобол, түжүм, чайнам, солынты, јайынты, коромјы.*

адалгыштардан: *балыкчы, ишчи; айылдаш, јолдош; түштүк, түндүк, јылдык; айлык, јерлик, нөкөрлик.*

Предметти кичинектедиң, эмезе эркеледиң айтканын көргүзө адалгыштар мындый кожулталардын болужыла бүдер:

-чак, -чек, -чок, -чөк	(турачак, текечек, орочок, өркөчөк)
-ычак, -ичек	(колычак, кўричек)
-аш, -еш, -ош, -өш	(балыгаш, тийичеш, кѣнѣгѣш)
-ак, -ек, -ок, -өк	(агажак, койонок, тѣнѣжѣк)

111. Кычырала, адалгыштар кандый сѣстѣрдѣн, кандый кожулталардын болужыла бѣткенин айдып береер.

Кий-им, сад-у-чы. Эмчи, јѣрѣм, азырал, бажалык, ѣмѣлик, чирик, јазал, кечѣ, чыгым, кычыру, кийим, кѣктѣѣчи, јетирѣ, ас-кыш, мергендѣчи, тартыжаачы, койчы, јерлик, базыт, тартыжу, азыранты, кижилик, тѣѣнчек, комудал, суралта, некелте, ѣредѣчи, тѣжѣм.

112. Карарта базылган адалгыштарды колбулу сѣстѣриле чыгара бичип, кожулталарын кѣргѣзип береер.

I. Качан да арыырын билбес,
Иштѣнкей, јалакай албатым.
Јеткен **једимине** чѣмеркебес,
Чѣми јок, керсѣ албатым.
Кажы ла айылга кирзен,
Карузып, сени уткыырлар..
Јобоп јѣрген јорукчыга
Бары-јогын саларлар...

(А. Адаров.)

II. 1) Бистин ороондо сѣт ле сѣттен эткен курсактар кѣп бол-зын деп, јангыс ла уй саачылар тартыжып турган эмес. Олорго јѣзѣн-јѣѣр профессиялу **ишчилер** — **малчылар**, зоотехниктер ле механизаторлор болужып јадылар. 2) Нефтьтен керосин, бен-зин, машинанын **сѣрткѣжин** ле ѣскѣ дѣ тузалу кѣп продукталар белетеп јат.

113. Кычыраар. Сѣс бѣдѣрер кожулталардын болужыла бѣткен адалгыш-тарды колбулу сѣстѣриле чыгара бичигер.

ѣредѣчи балдарга коммунизм тужында кайкамчылу јѣрѣм болоры керегинде куучындаган. Ол кеен-јараш городтор туду-лары керегинде, улус бойынын кѣѣниле ар-бѣткенди кубултарга ѣренип алары ла тѣндѣкте тѣштѣк јердин ѣзѣми ѣзѣри керегинде куучындаган. Балдар ѣредѣчини сѣрекей ајарулу уккандар.

— Је бастыра ол једимдерге једерге кѣп лѣ јакшы ѣренер ке-рек — деп, ѣредѣчи кожуп айтты.

114. Сөс бүдүрер кожулталардын болужыла адалгыштар бүдүрер.

Табар, ас, анг, наҗы, ийне, чий, јул, јырга, көк, кай, үрет, үредү, сус, теп, кыр.

115. Предметти эркеледип айтканын көргүскен адалгыштардын сөс бүдүрер кожулталарын көргүзип береер.

1. Абрага салган өлөн үстине
Уулчак чыгып, отурып алат.
Деремнеге једип келгенде,
Бойын тынзынып, сүүнип турат... (Н.)

2. «Сен, Күүгеш, менинг наҗым,
Кожонунгды јараштыра чөйип турынг,
Сенинг кожонунг ончозынанг артык деп
сананадым.» (Кр.)

116. Сөс бүдүрер кожулталардын болужыла берилген адалгыштардан предметти кичинектедип, эркеледип айтканын көргүскен адалгыштар бүдүрер.

Тийинг, койон, келескен, көрүк, кураан, ийт, түлкү, өркө, оро, кыс, суу, чечек.

16 §. Адалгыштардын сөс бүдүрер кожулталарынын чын бичилери.

117. Таблицада он јанындагы адалгыштар кандый сөстөрдөнг бүткенин ажарып көрөбөр.

Үндү табыжы эрин чөйилер јаныс үйелү сөстөр	Сөс бүдүрер кожулталарлу адалгыштар
сус, тўрт тўн, тўш сок ўс тўш	сускуш, тўрткуш тўндук, тўштук сөгүш ўзук тўжум

Үндү табыжы эрин чөйилер јаныс үйелү сөстөрдөнг бүткен адалгыштардын сөс бүдүрер кожулталары:

- 1) гуш, гүш, куш, күш (туткуш);
- 2) дук, дүк, тук, түк (түштүк);
- 3) уш, үш, (көрүш);
- 4) ук, үк (түрүк);
- 5) ум, үм (жүрүм).

Арткан учуралдарда мындый кожулталар бичилер:

- 1) *гыш, гиш, кыш, киш (тиргиш, аскыш);*
- 2) *дык, дик, тык, тик (йылдык);*
- 3) *ыш, иш (кемзиниш).*

Аја ру. *Гиш, гүш (куш, күйш), ук, үк* деп кожулталардын болужыла адалгыштар кезик учуралда үндү табыжы эрин чөйилер эки де үйелү сөстөрдөгү бүдөр, темдектезе: *этургуш, жүргүрүк.*

118. Кычыраар. Карарта базылган адалгыштардын сөс бүдүрер кожулталарынын чын бичилерин жартагар.

1) Балдардын керектерин Владимир Ильич, бойынын бастыра **жүрүминде** үренчиктерле иштеген кижичилеп, сүрекей аярулула жылбиркеп көргөн. (*Бонч-Бруевич.*) 2) Телефондор шыгырайт, телефонло куучындар көндүгет, чике проводко кажыла жанынан — **түндүктен, түштүктен**, күнчыгыштан, күнбадыштан куучынга кычыргылайт. Ончозы күүлей берет, иш кайнай берет... (*Бонч-Бруевич.*) 3) Колхозчылар аш өскүрүп, бийик **түжүм** аларга кичеенедилер.

119. Божодылган букваларды тургузып бичигер. Адалгыштардын сөс бүдүрер кожулталарынын үндү табыштарынын чын бичилерин жартагар (кату ба, жымжак па, эрин чөйилер бе, чөйилбес пе?)

Өтк...ш, суск...ш, түнд...к, түшт...к, жылд...к, түж...м, жүр...м, кырг...ш, кеск...ш, койч..., көр...ш, сог...ш, солынт..., күрен..., ишч... .

120. Таблицаны көрүп, адалгыштардын сөс бүдүрер кожулталарына аяру салаар.

Глаголдордын төзөгөлөрү	Сөс бүдүрөөчи кожулталарлу адалгыштар
<i>башкар көчүр</i>	<i>башкараачы көчүрөөчи</i>
<i>башта төзө</i>	<i>баштаачы төзөбчи</i>

Төзөгөзи туйук табыштарга токтогон глаголдордон бүткен адалгыштардын сөс бүдүрер кожулталары *аачы, еечи, оочы, өйчи* болор, темдектезе: *бараачы, келеечи, оңоочы.*

Төзөгөзи үндү табышка токтогон глаголдордон бүткен адалгыштардын сөс бүдүрер кожулталары *ачы, ечи, очы, өчи* болор, темдектезе: *көктөбчи.*

121. Кычыраар. Карарта базылган адалгыштардын сөс бұдүреечи кожулта-ларынын чын бичилерин жартагар.

1) Сад өскүреечи яблоньканы тазылын да үребей чебер ка-зып алала, оны садка экелип, отургузып салды. (К. Ушинский)
2) Амыр-энчү учун **тартыжаачылардын** тоозы там ла көптөп туру. 3) Ар-бүткенди **кубултаачы** улу ученый И. В. Мичурин көп тоолу жаңы плодовой агаштар өскүрген.

122. Кычыраар. Карарта базылган адалгыштардын бұдүмин ылгап береер: тазылын, сөс бұдүрер ле сөс кубултар кожулталарын көргүзеер.

1) Жоннын ижинен бистинг жадын-жүрүмиске **сүүнчи, байлык** келет. 2) Советский **башкару** жуу-жепселди бастыразын чек жогол-торы учун турумкай тартыжат. 3) **Базынчыкта** жаткан албатылар империализмге удурлашкан **тартыжуга** көдүрилер ле колониаль-ный базынчыктын кыңызын үзе согор деп, Ленин айлаткыштап чын көргөн. Лениннинг айлаткыштап анайда көргөни эмди **жүрүм-де** бұдүп туру.

123. Божодылган букваларды тургузып бичигер. Адалгыштардын сөс бұдү-реечи кожулталарынын чын бичилер ээжизин жартагар.

Кез..чи, кычыр..чы, ойн..чы. бұдүр..чи, каз..чы, тер..чи, тар..-чы, көст..чи, төз..чи, башкар..чы.

124. Предметтерди кичинектедип эмезе эркеледип айтканын көргүскен адал-гыштардын сөс бұдүрер кожулталарынын чын бичилер ээжизин жартагар.

...Жит нөкөр, бери уксан,
Түжине турада отурбазан,
Жеңил чананды кийип алып,
Аралга, аркага жыгылап барзан.
Анда сеге омок тийингеш
Чибиден чочогой таштап берер.
Табыш алган сергек элигеш
Чекчил казалап элес эдер.

(А. А д а р о в.)

125. Точкалардын ордына сөс бұдүрер кожулталар кожуп бичигер.

I. Кулга жүрген албатыга
Жай... берген Ленин,
Кунугып жүрген бистерге
Жырга.. берген Ленин. (Кожоч.)

II. 1) «Уулым керегинде повесть» деп бичик аайынча библио-текада конференция болордо, жит кычыр.. куучын айткан. 2) «Ба-

лык.. ла балыг.. керегинде чөрчөкти» Чейнеш жааназына кычырды. 3) Сүмер туунын күнет келтегейинде сүт көлдин жаратында бир уул.. журтаган. 4) Кайран Пөтүг..им, үнгүр жараш кожондойдунг, (Кр.) 5) Герасим Мумуны мойынынан ыкта..ла буулап алала, каалга жаар басты. (Т.) 6) Владимир Ильич бойынын бастыра жүр..ин революционный тартыж..да өткүргөн. 7) Балдар экскурсияга жүрөле, тудуп алган койон...ын школго экелди.

17 §. Сөстөрдүн бириккенинен ле колбошконианг бүткен адалгыштар.

Адалгыштар сөстөрдүн бириккенинен ле колбошконианг база бүдүп жат, темдектезе: *бешжылдык, казан-айак, кой жирик, эр киж, эл-жон, тон-өдүк.*

126. Карарта базылган колболу адалгыштар кандый эпле бүткенин жартагар.

I. Кожон-комут жыгырап барган.
Кобы-жиктер уйуктап калган...
Жарык жалбыш жалбырап күйген,
Жалбышту сөстөрдү койчы кайлаган.

(А. Адаров.)

II. 1) Бешжылдыктын кажы ла жылы — ол алтам, ол бисти коммунизмге жууктадат. (Л. Кас.) 2) Куштар журт хозяйствого жаан тузасын жетирет. Олор, курт-конустан башка, каршулу жүзүн-жүүр чыккандарды, өркө-момондорды кырат. 3) Ак той балкаштан шаажын аяктар, тарелкелер, чайниктер эдип жадылар.

Сурактар ла жакытталар:

1. Адалгыштар кандый эп-аргаларла бүдет? Темдек береер.

2. Адалгыштар адалгыштардан кандый кожулталардын болушыла бүдер? Темдек береер.

3. *-Гуш, -гүш, -куш, -күш* деп сөс бүдүрер кожулталардын чын бичилер ээжилерин айдыгар. Темдек береер.

4. Адалгыштардын *-уш, -үш, -ук, -үк, -ум, -үм* деп сөс бүдүрер кожулталарынын чын бичилер ээжизин айдыгар. Темдек береер.

5. *-Аачы, -ачы, -еечи, -ечи* деп сөс бүдүрер кожулталардын болушыла адалгыштар куучын-эрмектин кандый бөлүгинен бүдет? Бу кожулталардын чын бичилер ээжизин айдып береер.

ЖАРТАЛГЫШТАР.

18 §. Жарталгыштардын лексический учуры.

Предметтин темдегин көргүзүп, кандай? деп суракка каруу берген сөстөрдү жарталгыштар деп айдар: **бийик** кыр, **ак** кар, **таш** тура, **тере** тон.

Жарталгыштар эрмекте адалгышты жартап, көп жандай жартаачы ла айдылаачы болуп турар: темдектезе: *Кычыраарга сүйүп турган кижиси ырысту. Ол сагышту, жалакай ла ак-чек нажыларынын ортозында жүрөт. Ол нажылар — бичиктер.*

127. Кычыраар. Жарталгыштар предметтин кандай темдегин көргүзөт, эрмекте кандай член болот, айдып береер.

I. Күйгөк жай болгон. Күн жерди кызыдып турган. Аштын кылгазы изү салкынга чалдыкты. Садтын ары жанындагы аш жажыл турган, ненин учун дезе, садтагы яблонялар изү салкынды аш жаар божотпогон.

II. Күрөң күс өттү, кыш жедип келди. Жымжак кар айланыжып жаайт, соок салкын согот. Көк чибилер ле жажыл карагайлар алдындагызынан артык жажара берди.

19 §. Качественный ла относительный жарталгыштар.

Жарталгыштар лексический учурыла качественный ла относительный болор.

I. Бир предметтин темдеги, өскө предметтийине көрө, тын болгонын, көп эмезе ас болгонын көргүзөт жарталгыштарды качественный жарталгыштар деп айдар, темдектезе: **уур** таар, **сүрөккөй уур** таар, **кызыл** бөс, **кыскылтым** бөс, **кып-кызыл** бөс.

Качественный жарталгыштар предметтердин өгүн (**ак**, **кара**), амтанын (**ачу**, **тату**, **кычкыл**), бескезин (**уур**, **жеңил**), тыш бүдүмин (**жараш**, **кодур**, **жоон**), улустын ла тындулардын кылык-жангын (**ак-чек**, **жалтанбас**, **кедер**) адап көргүзөт.

Предметтин темдегинин тыгы мындай эп-аргаларла көргүзүлөт:

1) качественный жарталгыштардын такып айдылган баштапкы үйезине *n* деп табыш кожулза (**кып-кызыл мааны**);

2) такып айткан эки качественный жарталгыштын баштапкызы чыгытту кубулткышта турза (**улудан улу** кижиси);

3) качественный јарталгыштарла кожо *эн, сүрекей, сүреен, оноң, ончозынаң* деп сөстөр айдылза (*эн јаан тура, сүрекей јаан тура, ончозынаң јаан тура*).

II. Качественный јарталгыштардан өскө јарталгыштарды относительный деп айдар, темдектезе: *таш тура*.

Относительный јарталгыштар предмет неден бүткенин, неден јазалганын, неле колбулу болгонын (өйлө, јерле), угын, предметти тўндештиргенин көргүзөр: *таш тура; кўски кўн, кечеги кўн; орус ла алтай тилдер: ат бажынча алтын, тайгадагы мал*.

128. Бир столбикке качественный, экинчизине относительный јарталгыштарды бичип, јартагар.

Көргүзү. 1) *Көк* — качественный јарталгыш: предметтин бу темдеги ас та, көп тө болор: *көгөлтирим*.

2) *Таш* — относительный јарталгыш: предмет неден эдилгенин көргүзип јат (предметтин бу темдегин ас эмезе көп эдип көргүзип болбос).

Көк теңери, таш тура, јес чөйгөн, баатырдый уул, јажыл бүр, јараш мөш, орук јол, кайыр мөөс, узун јол, сүзеен уй, тудaan ийт, коркунчак койон, шулмус уулчак, темир күрек.

129. Кычырала, куучындап береер. Оноң качественный ла относительный јарталгыштар таап, олор эрмектин кандый члени болгонын јартаар.

Јүрүм учун тартыжу.

Улус чук турган чибилерди јаскыда кезип салдылар. Ол јерден кичинек чибичектер өзүп чыкты. Јаан чибилер бар болордо, чибичектерге эртен тураның соогы коркушту эмес болгон: јаан чибилердин барбак будактары јерди бүркеп, ого түрген соорго бербейтен болгон. Эмди эртен тураның соогы јангы өзүп чыккан чибичектерди тоңурып турат.

Бу јерге кайыңның ла аспактын канатту үрендери келип түшти. Олордон кайыңаштар ла аспактар өзүп чыкты. Олор түрген өзүп, барбак будактарлу боло бердилер. Чибичектер олордың көлөткөзінде өзүп ле турдылар, ненин учун дезе, чибикөлөткөгө чыдамкай.

Кайыңдар ла аспактар олордың көлөткөзине өзүп болбой, чирип калдылар, ненин учун дезе, олор јарыкты сүүп јат.

Анайдарда, агаш аразында башка-башка укту агаштар бой-бойына најы да, өштү де болуп туратан эмтир.

(М. И л ь и н.)

130. Сөскөлбудагы качественный жарталгыштарды предметтин темдегининг тыгын көргүзөр эдип бичигер.

Жилбүлү куучын, казыр ан, кызыл чечек, каскак жарат, жакшы үренчик, курч бычак, жылу тура, жоон тоормош, кичинек кызычак, бек бөс, бийик кыр, жаан суу.

131. Адалгыштарга относительный эмезе качественный жарталгыштар ко-жуп бичигер.

Орын, плат, аяк, час, жол, чечек, өлөн, чыбык, ат, уй, ийт, бөрү, койон, тура, күн.

132. Кычыраар. Жарталгыштар таап, олардын учурын жартагар.

Карангуй-чанкыр тенериде тоозы жок жылдыстар суркуражат. Кезикте олардын бир-бирүзи үзүлип, карарып көрүнип турган тенкек кырлардын ары жанында жоголып калат. Жылу салкын араайын жылмаарада согот. Сарысайдын суузы шуулап, бийик, жаан кара таштарды ажыра казалап, туку төмөн бурулчыкка једет. Анда энчейип калган күрен кайанын килен тажына тееп, кайра чарчалат.

(А. А д а р о в.)

Жарталгыжы јогынан бичип, текстле тундегер.

Сурактар ла јакылталар.

1. Жарталгыштар деп нени айдар?

2. Жарталгыштар лексический учурыла кандый болот? Темдек береер.

3. Качественный ла относительный жарталгыштар деп кандый жарталгыштарды адап јат? Олорды канайда ылгаштырар? Темдек береер.

20 §. Жарталгыштардын бүдери.

Качественный ла относительный жарталгыштар сөс бүдүрер ко-жулталардын болужыла адалгыштардан, глаголдордон, солумалардан, кубулбастардан бүдет, темдектезе:

- 1) *энезек, этсек, көчбзөк;*
- 2) *малду, сүттү, кырлу;*
- 3) *жайгы, жаскы, эртенги;*
- 4) *баладый, текедий, таштый; женестий, олордый, эргекче;*
- 5) *үнгүр, ээлгир, сескир;*
- 6) *ойлок, чечеркек, коптончок, керишчен, зорыч кай, киленкей, чыдамкай.*

7) *жуучыл, озочыл, айыкчыл.*

Сөс бүдүрер кожулталардын болужыла жарталгыштар колболу да адалгыштардан бүдөр: *кызылгаттый, кўнчыгыштагы албаты, кара-суулу жер.*

133. Өрө темдек эдип берилген жарталгыштар куучын-эрмектин кандый бөлүктөрүнө бүткенин жартагар.

134. Кычыраар. Жарталгыштар куучын-эрмектин кандый бөлүктөрүнө бүткенин жартагар.

Ойлок ат, озочыл колхоз, базыткыр кижы, жылгыр иш, слердий улус, ээлгир чыбык, малду колхоз, жаскы кўн, сүмелү түлкү, иштенкей бала.

135. Озо баштап относительный жарталгыштарды, оное качественный жарталгыштарды чыгара бичигер. Олор куучын-эрмектин кандый бөлүктөрүнө бүткенин жартагар.

1) Өмөлү иш өчпөс. 2) Челдү эт тишке кысталар, чечеркек кижы сөскө кысталар. (*Кеп сөстөр.*) 3) Соок Түндүкте жүрерине «Ураган-8» деп автомобиль эдилген, бу машинала састу да жерле жүрер аргалу. 4) Жаан өдүктү, кой терези тонду, жаан меелейлү, бойы эргекче. (*Н.*) 5) Сен көгүстү кижы, түргөн үренедин, бир-эки жылдын бажында пекарь болорын. (*М. Г.*) 6) Ийде-күчтү орооныс жылдын жылга өңжийт. 7) Ада-энедий кару Төрөлис ырысту жүрүмге бисти апарат. 8) Той балкашту жердин картош-козы суузымак ла оогош болот.

136. Сөс бүдүрер кожулталардын болужыла жарталгыштар бүдүрер. Олорго шүүлте аайынча келишкедий адалгыштар таап бичигер.

21 §. Жарталгыштардан жарталгыш бүдери.

Сөс бүдүрер кожулталардын болужыла качественный жарталгыштардан кичинектедип, эркеледип айтканын көргүскөн жарталгыштар бүдет: 1) *жукачак, чичкечек, жабызак, оогош;* 2) *терензү, кўрензү, тенекей, суузымак, сүтсимек,*

Жарталгыштар такып айдылып, эки башка жарталгыш колболу-
лыжып, жарталгыштын баштапкы үйези такып айдылып, колболу
жарталгыштар бүдөр: *терен-терен, кара-күрөң, кап-кара*.

Колболу жарталгыштар чийүчөк ажыра бичилер: *коо-коо, кызыл-күрөң, кып-кызыл*.

137. Кычыраар. Жарталгыштар таап, учурыла кандый жарталгыштар бүткө-
нүн жартагар.

1) Бистин журттын жанында жабызак мөштөр бар. Олорго
оогош то балдар чыгат. 2) Бистин жерде бийиксү жерлер көп.
3) Борозымак сууны тымыктырып арутаар. 4) Сенин айылын
школго жуугаш. 5) Сооктор түшкенде, түүнти сууларды жукачак
тоштор бүркеп ийет.

138. Кычырып, колболу жарталгыштар табаар. Олор кандый эпле бүткө-
нүн жартагар.

1) Нефть — үстү суйук неме. Онын эни кыскалым-күрөң,
сарызымак-жажыл ла кара болор; кезикте чек он жок нефть туш-
тап жат. 2) Торф күрөң, борозымак-күрөң, кезикте кара-күрөң
өңдү болот. 3) Бийик-бийик тууларда жайгыда да кар жадат.
4) Пржевальский — атту-чуулу жорукчы.

139. Кычыраар. Колболу жарталгыштар таап, олор кандый эпле бүткө-
нүн олоордун чын бичилер ээжизин жартагар.

Көк-чанкыр өңдү бийик-бийик туулар. Аяс тегеринин алдын-
да агарып, мызылдап турган мөңкүлөр. Калын таштарды жара
согуп аккан түргөн суулар. Ногон-жажыл өңдү көлдөр. Учы-куйу-
зы жок жыштар. Мөштин, жойгоннын чаганазынын жараш жыды.
Кеен жаландарда ла кобыларда кызыл, көк, сары өңдү жүзүн-
жүүр чечектер. Тайгада атту кижиден де бийик койу өлөң...Бу—
Туулу Алтай, бистин Төрөлибистин эн жараш, байлык жери.

Бу кеен жараш жер жайым ла ийде-күчтү улустын ырысту,
сүүнчилү төрөли болуп жат.

140. Берилген жарталгыштардан колболу жарталгыштар бүдүрүп, эрмектер
бичигер.

Атту, чуулу; койрык, тейрик; амыр, энчү; ак, чек; өлө, чоо-
кыр; кара, күрөң.

Сурактар ла жакытталар.

1. Жарталгыштар сөс бүдүрөр кожулталардын болужыла куу-
чын-эрмектин кандый бөлүктөрүнөн бүдет?

2. Сөс бүдүрер кожулталардын болужыла бүткен относительный жарталгыштар айдып береер.

3. Сөс бүдүрер кожулталардын болужыла бүткен качественный жарталгыштар сананып табаар.

4. Түндөштиреечи жарталгыштардын **-дый, -дий, -тый, -тий** кожулталарынын чын бичилер ээжизин жартагар. Темдек береер.

22 §. Адалгыштын учурын алынган жарталгыштар лалордын грамматический учурлары.

Жарталгыштар адалгыштардын учурын алынып, предметти де темдектеер: 1) **Кёөрёмкёй** кижжи. Мында: **Кёөрёмкёй** — жарталгыш. 2) **Кёөрёмкёй** кёлгө дё калып ийер. (Кеп сөс.) Мында: **кёөрёмкёй** — адалгыштын учурын алынган жарталгыш.

Адалгыштын учурын алынган жарталгыштар жүзүндөрле, тооло, кубулткыштарла кубулып, эрмектин кандый лал члени болор.

141. Адалгыштын учурын алынган жарталгыштар эрмектин кандый члени болгону жартагар.

1. «Мен колхозтын председатели болуп јирме беш јыл иштедим. Слерле, ончо колхозчыларла, **јакшыны** да кёрдим, **јаманды** да кёрдим — деп, Борлой Чотпорович айтты. — Эмди керекти бичикчи-биликчи јиит кижжи колына алзын. **Каргандарды** јаш үйе солызын». (А. Ад.)

II. 1) Ат **јакшызы** сүрлү, кижжи **јакшызы** күндүлү. (Кеп сөс.)

2) Јаны најыларлу болзон, **алдындагыларын** ундыба.

142. Адалгыштын учурын алынган жарталгыштарды кожулталарын чийүчектерле бблип, чыгара бичип алаар.

1) Капшууннын карызы јоон, јожоннын јодозы јоон. 2) Иштенкейдин колы ус, иштебестин тили ус. 3) Јыланнын короны тижинде, јаманнын короны ичинде. 4) Јаманнын јолы туйук, јакшынын јолы ачык. 5) Ат јакшызы сүрлү, кижжи јакшызы күндүлү. (Кеп сөстөр.) 6) Ыскүстин колында өкпө јаан кёрүнет. (Ч. Чун.) 7) Јаанды, јашты сүүндирген Јаңы јыл деп байрамыс...

143. Бичигер. Адалгыштын учурын алынган жарталгыштар эрмектин кандый члени болгону алдыла чийү тартып көргүзеер.

I. Јыңылайтан јер бүде берерде, Ильич эн кичинек балдарды јыңылаарга үреткен. Кичинектердин эн ле кичүзи дезе Леша болгон. Ильич оны шак онын учун өскөлөрине көп үреткен.

(А. Кононов.)

II. 1) Сары каан караны актан ылгап болбос болгон. (Чөр-чөк.) 2) Энези тыт одыннын жылузын көдүрезин уулына коёло ууштап бергендий болды. (П. К.) 3) Иштеңкейге түн узун, жалкуга түш узун. (Кеп сөс.) 4) Жаңыны жазап кий, эскини эптеп кий. (Кеп сөс.) 4) Африканский страус — куштардын эн жааны.

144. Карарта базылган сөстөрдүн кандыйлары адалгыш, кандыйлары жарталгыш болуп туру, **жартап беригер**.

1) **Алтын** — баалу металл. 2) Мен **алтын** час садып алдым. 3) Калганчы жылдарда Горно-Алтайскта көп **кирпич** туралар эдилген. 4) **Кирпич** эдер заводто көп улус иштеп жат. 5) Июльда **изү** күндөр турган. Балдар **изүгө** чыдабай, сууга кирип турдылар. 6) **Соок** күндөр болгон. Же балдар **сооктон** коркыбай, конектү, колчанакту жынылап турдылар.

Сурактар ла жакылталар.

1. Адалгыштын учурын алынган жарталгыштардын грамматический темдектерин айдып береер.

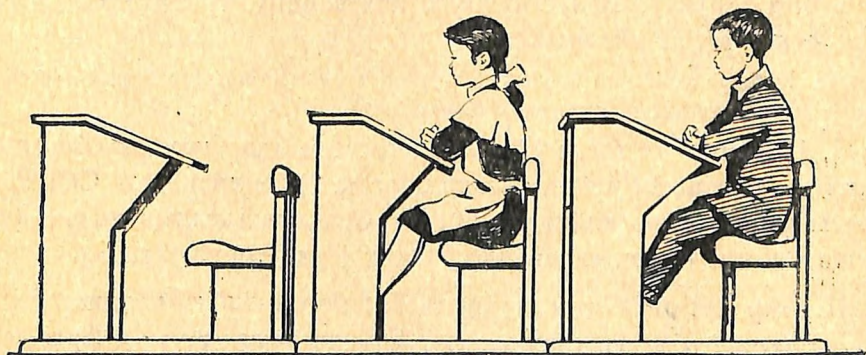
2. Адалгыштын учурын алынган жарталгыштардын кубуларын жартагар.

3. Адалгыштын учурын алынган жарталгыштар эрмектин кандый члени болот? Темдек береер.

ТООЛОМО.

23 §. Тооломолонун лексический учуры.

145. Журукты аярып көрбөр. Журук аайынча сурактарга каруу берип бичигер.

1) Бастыра канча бала отуру?

2) Кызычак канчанчы партада отуру?

3) Уулчак канчанчы партада отуры?

Предметтердин турган тоозын ла ээчий тоозын слер тооломанын болужыла билип алдаар.

146. Карарта базылган сөстөр нени темдектеп јат, айдып береер.

Эки көзнөк, **бир** стол, **үч** көзнөк.

Төрт лө **үч** **јети** болор.

Тооломо адалгышла кожо айдылза, предметтердин турган (**эки үренчик**) эмезе ээчий тоозын (**экинчи парта**) темдектеер, тооломо адалгыжы јогынан турза (төрт, үч), тооны темдектеер.

Предметтердин турган тоозын эмезе ээчий тоозын ла тооны темдектеген куучын-эрмектин бөлүгин тооломо деп айдар.

Тооны эмезе предметтердин турган тоозын темдектеп, канча? деп суракка каруу берген тооломаны турган тоозын көргүзөр тооломо деп айдар.

Предметтердин ээчий тоозын темдектеп, канчанчы? деп суракка каруу берген тооломаны ээчий тоозын көргүзөр тооломо деп айдар.

Ээчий тоозын көргүзөр тооломолор турган тоозын көргүзөр тооломолордон **-ынчы, -инчи, -нчы, -нчи** деп сөс бүдүрер кожулта-лардын болужыла бүдет: **тогузынчы, бежинчи, алтынчы.**

Аја ру. *Биринчи* эмезе *баштапкы* деп эки тооломо ээчий тоозын көргүзөр тооломо болуп јат, је *баштапкы* деп тооломаны *баштамы* деп јарталгыштап ылгаштырар керек: **баштапкы парта, баштамы школ.**

147. Қычырала, табышкактарды табаар. Олорды канайда таап алгаңаарды јартагар.

1) Тогузон кат тонду Тондой таадак отуры. 2) Төрт карындаш бир бөрүктү. 3) Јүс кушкаш көл карайт. 4) Одус ак ат, ойлок јеерен ат. (*Табышкактар.*)

148. Қычыраар. Ээчий тоозын көргүскен тооломолорды табаар. Олор кандый кожулта-лардын болужыла бүткенин јартагар.

I. 1) Бир мун тогус јүс алтан тогус јылда колхозчылардын Бастырасоюзный Учинчи съезди болгон. 2) Эмдиги өйдө СССР-де кажы ла төртинчи кижі үренип јат. 3) Албатызынын тоозы аайынча бистинг ороон телекейде үчинчи јерде туруп јат.

II. Бир катап өбөгөн шүүниле Талайдын өлөңи келди.

Талайды шүүп ийерде, Учинчи катап шүүп ийерде,

Талайдын балары келди. Шүүнинде јангыс балык келди.

Экинчи катап шүүп ийерде,

149. Точкалардын ордына керектү букваларды тургузып, эрмектерди бичип алаар.

1) Баштапкы космический спутник төрт...нчи октябрьда бир мун тогус жүс бежен жети жылда учуп чыгала, тогузон төрт күн учуп, Жерди бир мун төрт жүс төртөн катап айланган. 2) Сантиметр метрдин жүз...нчи үлүзи, миллиметр дезе метрдин мун...нчи үлүзи. 3) Бир мун тогус жүс алтан эки жылда июнь айда Горно-Алтайский автономный область төзөлгөнүн ала төртөн...нчи жылдыгын темдектеген. 4) Айдын ары жаны кандый бүдүмдү болгону билерге, советский ученылар автоматический межпланетный станциялу үч...нчи космический ракета божоткон.

24 §. Тооломолордын бүдүмү.

Тооломолор бүдүмиле тегин, колболу, бириккен болор:

1. Тегин (бир тазылдан турган) тооломолор: *бир, эки, жүс, алтынчы.*

2. Колболу (эки тазылдан турган) тооломолор: *төртөн, тогузон.*

3. Эки эмезе бир канча тегин ле колболу тооломолордон турган тооломону бириккен тооломо деп айдар. Бириккен тооломолор башка бичилер: *он эки, жүс он беш, төртөн беш, алты жүс бежен, жүс алтынчы.*

150. Кычыраар. Тооломолор бүдүмиле кандый, айдып береер.

Беш, жети, он, он беш, он сегис, төртөн, бежен алты, эки жүс бежен, он тогус, эки, сегизен сегис, сегизинчи, бир мун тогус жүс жетген бир, бежинчи, алтанынчы, төртөн сегис.

151. Цифраларды сөстөрлө солып, эрмектерди бичип алаар. Бүдүмиле кандый тооломолор болгону жартагар.

1) Ада-Төрөл учун Улу жуу 1941 жылда башталып, 1945 жылда токтогон. 2) Москва 1147 жылда төзөлгөн. 3) Баштапкы космический спутник-керепти 12-чи апрельде 1961 жылда учурткандар, экинчизин — 6-чы августта 1961 жылда. 4) Экинчи спутник-кереп жерди 25 час 18 минуттын туркунына 17 катап эбирип, 700 мун километр учкан. 5) «Ленин» ледаколдын сыны 134 метр, тууразы 28 метр, бийиги 16 метр. 6) Сахарный свеклада 16—20 процент сахар бар. 7) Туулу Алтайда 3500-ке жуук көлдөр бар. Олордон 3 көл кышкыда тонбой жат.

152. Көргүзү аайынча сурактарга каруу берип бичигер. Тооломолор бүдүмиле кандый, жартагар.

- 1) *Бир жылда канча ай? Бир жылда он эки ай.* 2) Январь айда канча күн? Бир жылда канча күн? 3) Ноябрь канчанчы ай? 4) Минутта ла бир часта канча секунд? 5) Неделеде канча час? 6) Миллиондо канча мунг?

153. Бичигер. Точкалардын ордына бүдүмиле кандый тооломолорды кошкоорды айдып береер.

- 1) Лениннинг чыккан күнүнинг жүс жылдыгы ... жылда болгон. 2) ... Март — үй улустын байрамы. 3) Бир мунг тогус жүс алтан жети жылда Октябрьдын ... жылдыгы болгон. 4) ... май — Лениннинг адыла адалган пионерский организациянын төзөлгөн күни. 5) ... декабрь — Советский Конституциянын күни.

154. Бастыра тегин ле колболу тооломолорды бичигер. Ненин учун бириккен тооломолорды бастыразын бичип болбос?

25 §. Тооломолордын грамматический темдектери.

Тооны темдектеген тоозын көргүзөр тооломолор кубулткыштарла кубулар: *үчти, үчке, үчле.*

Предметтин турган тоозын көргүзөр ле ээчий тоозын көргүзөр тооломолор кандый да кожулта алынбас, олорло колбулу адалгыштар дезе жаңыс тоодо турар, темдектезе: 1) *Эркелей энезиле кожо жайыла төрт жүс кой кабырган. Јакшы ижи учун колхоз олорго беш кой берген.* 2) *Јурме төртинчи съезд бир мунг тогус жүс јетен биринчи жылда болгон.*

Је ээчий тоозын көргүзөр тооломолор, адалгыштар чылап, 3-чи жүзүннинг мензинер кожултазын алынып, кубулткыштарла кубулып турар, темдектезе: *экинчизиниң, экинчизине.*

Бир, эки, үч, төрт, беш, алты, јети деп турган тоозын көргүзөр тооломолор *у, ү* кожулталар алынала, адалгыштар чылап, предметтерди де темдектеер: *алту келди* (кижи эмезе тынду). *Алту* — тооны көргүскен аяас, предметтерди темдектейт. Бу тооломолор көп тоонын жүзүн кожулталарын ла кубулткыш кожулталарды алынар аргалу: *үчүбис, үчүггер, үчүзи, бешүге.*

Ајару. *У, ү* кожулталу тооломолор көп тоонын жүзүн кожулталарын алынганда, кожулталардын алдына *ла, ле* деп үйе тура берет: *экүлебис, экүлегер, экүлези.*

155. Тооломолорды колбулу сөстөриле чыгара бичип алаар. Тооломолорло колбулу сөстөр кандый тоодо турганын айдып береер.

Куштар—бистин најыларыс.

Куштар журт хозайствого јаан тузазын јетирет. Темдектезе, бир баарчык балдарын азыраар ойдин туркунына сегис мун конус тудуп јат. Эки үренчи балдарын азыраар тужында он беш күннин туркунына он мун курт-конус тудат.

Куштар, курт-конустардан башка, каршулу жүзүн-жүүр чыккандар, өркө-момондор кырат. Темдектезе, бир мечиртке јайыла мунга жуук чыккан тудуп јийт. Бир чыккан дезе јайыла бир килограмм аш јип јат. Мынан көргөндө, аштын түжүмин бийиктедерге куштардын тузазы сүрекей јаан.

Балдар, «Куштардын күни» деп байрамга јылдын сайын јакшы белетенип, куштарга уяалар эдип, оморды агашка илип турыгар.

156. Адалгыштар чылап кубулып турган тооломолор табаар. Омор кандый кожултаар алынган, айдып берер.

1) Агаш аразына үч уулчак мешкелеп барды. Учүлезі јалтанбас балдар болгон. Омордын экүзі мешкени корзиназына толотерип алды. 2) Федя, Павлуша, Илюша, Костя ла Ваня аттар кабырып барган. Эгирде бежүлезі оттын јанында отурдылар. 3) Адам ла энем экүлезі колхозто малчылар болуп иштеп јат, мен јайгыда оморго болужып турадым. 4) Слердин бирүгер бөс согор, экинчигер курсак азар. (П.).

157. Кычырала, адалгыштар чылап кубулып турган тооломолорды кожултазын чийүчекле бөлип, чыгара бичип алаар.

Таадактын шляпазы.

Уч кызыкчак мендеп, школго сыр жүгүрүкле барып јатты. Оморды бүгүн пионерге алар, онын учун омор оройтып каларынан сүреен коркып тургандар.

Омордын алдында тайакту, боро шляпалу карган таадак жүк арайдан базып браатты.

Кенетийин јаан салкын болуп, онын бажынан шляпаны ушта соголо, түүнти суу јаар учурып апаратты.

Кызыкчактардын бирүзі оны көрөлө, шляпанын кийининен калактап жүгүрди.

— Люська, Люська, сен кайдаар?! — деп, экинчизи кыйгырды.

— Жуунга оройтып каларын, пионерге де албас!— деп, үчин-
чизи кошты.

— Жок, оны алар! Оройтып та калза, оны кыйалта жок алар —
деп, таадак бүдүмчилү айтты.

(Н. Ч а б а е в с к и й.)

158. Карарта базылган адалгыштарга тооломолор кожуп, берилген сөстөр-
дөг эрмектер тургузып бичигер.

1) андап барды, **уулчак**, жайгыда, эки. **Көрүк**, озор, өлтүр-
ди, он.

2) **кызычак** мешкелеп барды, үч. Мешкелер, корзина, толты-
ра, озор, терип алдылар.

3) койлор, кабырган, **карындаш**, колхоз, эки. Жакшы иш, учун,
берген, сый эдип, колхоз, кой, үч, жаан карындажына, эки, кичү-
зине, кой.

26 §. Үлү (дробный) тооны темдектеер тооломолор.

Предметтин үлүзин темдектеген тооломолорды үлү (др о б-
н ы й) тооны көргүзөр тооломолор деп айдар. Мын-
дый тооломо бир канча сөстөрлө айдылар.

Темдектезе, карандашты үч үлүге үлейле, бир үлүзин алза,
мынайда айдар: *үч үлүнинг бир үлүзи* ($\frac{1}{3}$).

Эки үлүнич бир үлүзи ($\frac{1}{2}$) эмезе *нуль бүдүн он үлүнинг беш*
үлүзи (0,5) деп айдардын ордына кыскарта *жарым* деп айдарга
жараар. Онон улам $1\frac{1}{2}$ эмезе 1,5; $2\frac{1}{2}$ эмезе 2,5 тоолорды
бүдүн жарым, эки *жарым* деген сөстөрлө айдып бичиирге жараар.

Эки үлүнинг бир үлүзи деп үлү тооны кыскарта *бир экинчи*
деп айдарга жараар, *алты үлүнинг эки үлүзи* деп тооны эки *алтын-*
чы деп кыскарта айдарга жараар.

Үлү тооны темдектейтен тооломолор кубулткыштарла кубу-
лып турар: *беш үлүнинг эки үлүзине*, *беш үлүнинг эки үлүзинең*.

159. Толо айдылган үлү тооломолорды кыскарта айдып, эрмектерди кы-
чыраар.

1) Жер-телекейдин алты үлүзинин бир үлүзи Советский Со-
юзтын жери болуп жат. 2) Европада ла Азияда социалистический
ороондорго жери аайынча үч үлүнинг эки үлүзи келижет, албаты-
зы аайынча эки үлүнинг бир үлүзи келижет. 3) Чаазынды сүрекей

чеберлезин деп, В. И. Ленин ончолорынаң некейтен, бойы да јө-
зок көргүзетен. Бойының берген јакылталарын ла ийген бичик-
терин чаазынның төрт үлүзинин бир үлүзине эмезе сегиз үлүнин
бир үлүзине бичийтен.

160. $\frac{3}{5}$; $\frac{4}{6}$; $5\frac{3}{8}$; 0,5; $7\frac{2}{5}$ деп үлү тоолорды сөстөрлө толо ло
кыскарта бичигер.

27 §. Тооломолордың кубулткыштарла кубулары.

Тооны темдектеген тооломолор кубулткыштарла, адалгыш-
тар чылап ок, үч бөлүккө бөлинип кубулар: 1) үнгүр туйук та-
бышка токтогон тооломолор, 2) тунгак туйук табышка токтогон
тооломолор ло 3) үндү табышка токтогон тооломолор.

161. Таблицаны көрүп, тооломолордың кубулткыш кожулталарына ајару
салаар.

Кубулт- кыштар	Үнгүр туйукка токтогон тооломолор	Тунгак туйукка токтогон тооломолор	Үндү табышка токтогон тооломолор
Т.	<i>бир, төртөн</i>	<i>төрт</i>	<i>он алты</i>
Э.	<i>бирдин, төртөннин</i>	<i>төрттин</i>	<i>он алтынын</i>
Б.	<i>бирге төртөнгө</i>	<i>төрткө</i>	<i>он алтыга</i>
К.	<i>бирди, төртөнди</i>	<i>төртти</i>	<i>он алтыны</i>
Ө.	<i>бирле, төртөнлө</i>	<i>төртлө</i>	<i>он алтыла</i>
Ј.	<i>бирде, төртөндө</i>	<i>төрттө</i>	<i>он алтыда</i>
Ч.	<i>бирден, төртөннөн</i>	<i>төрттөн</i>	<i>он алтыдан</i>

Төзөгөзи *н* деп табышка токтогон тооломолордың кожултала-
ры энчилеечи ле чыгытту кубулткыштарда база *н* табыштан
башталар, оның учун эки *н* коштой бичилер: *төртөннин*, *төр-
төннөн*; *оннын*, *оннон*.

Т табышка токтогон тооломолор энчилеечи, көстөөчи, јерлее-
чи ле чыгытту кубулткыштарда эки *т* ажыра бичилер: *төрттин*,
төртти, *төрттө*, *төрттөн*.

Бириккен ле үлү тооломолор кубулткыштарла кубулганда,
кожултаны калганчы сөзи алынар.

Јүзүннин кожултазын алынган тооломолор кубулткыштарла
мензинер адалгыштар чылап кубулар, түндегер: *энебисти* — *экј-
лебисти*, *энезинде* — *јчүлезинде*.

162. Кычырала, тооломолорды таап, олар кандый кубулткышта турганын
јартагар.

1) Ученыйлар танкынын ыжын шиндеп турала, онон кижинин су-кадыгына каршузын јетирип турган одустан ажыра корон тапкан. 2) Сегизеннин төртинчи үлүзи — јирме. 3) Төрттөн төрт катап алза, канча болор? 4) Јирме артсын деп, јетеннен канчаны айрыыр? 5) Байкал көлгө үч жүстен ажыра суулар ла суучактар кирип јат. 6) Эмди нефтьтен искусственный эп-аргала јирме муннан ажыра жүзүн-башка веществолор алып јат.

163. Бежен, алтан деп тооломолорды энчилеечи ле чыгытту кубулткыштарга тургузып, эрмектер сананып бичигер.

164. Беш үлүнүн эки үлүзи деп үлү тооломону кубулткыштарла кубултып, канайда кубулганына ајару салаар.

165. Кычыраар. Үлү тооломону табаар. Олор кандый кубулткышта турганын айдып береер.

Бир стакан сүттин он үлүзинин тогус үлүзи суу болот. Сүтте үс жүс үлүнүн үч јарым үлүзинен эмеш көп, ол ок кире белок бар. Сүтте сахар жүс үлүнүн беш үлүзине јуук, тустар дезе жүс үлүнүн бир үлүзинен ас.

166. Учүлегер, төртүлези деп тооломолорды кубулткыштарла кубултып, кезигиле эрмектер сананып бичигер.

167. Кычырып, тооломолор табаар. Олор кандый тооломолор болгонын ла кандый кубулткышта турганын јартагар.

Түп-түңейлер.

Баштапкы класста бой-бойынан качан да айрылышпас эки кызычак үренген. Экүлези эттү-канду, кызыл-марал јаакту ла сары чачту. Олор бешке үренгендер. Олорды экүлезин энелери түңей кийиндирип туратан.

— Бис экү түп-түңей! — деп, кызычактар айдып туратандар.

Је бир катап Соня, анайда кызычактардын бирүзин адап туратан, айылына жүгүрип келеле, энезине мактанды:

— Мен арифметикадаң беш алгам, а Вера дезе үч алган. Бис эмди түңей эмезибис...

Энези кунукчыл айтты:

— Сен коомой кызычак эмтиринг.

— Үчти мен алган эмес, ненин учун коомой кызычак болотом?

— Үчти Вера алган, ненин учун дезе, ол бу күндерде оорыган.

А сен дезе сүўнип турун, анайдарга јарабас! — деп, энези айтты.

(В. Осеева.)

168. Арифметический примерлерди кычырыгар. Олорды сөстөрлө бичип алаар.

$$125 + 6; 8 + 4; 94 + 36; 155 + 100; 37753 + 1650.$$

$$1780 - 15; 7 - 4; 80 - 30; 175 - 43; 1846 - 60.$$

$$6\frac{6}{7} + 3\frac{4}{7}; \frac{11}{13} + \frac{2}{13}; 13\frac{3}{5} + 6\frac{11}{12}.$$

169. Берилген тооломолорды кубулткыштарла бичибей кубултыгар. Кубулткышта экиленип бичилетен туйук табышту тооломолорло эрмектер тургузып бичигер.

Алтан, јетен төрт.

170. Көргүзү аайынча эки расписка бичигер. Көрпүзүдеги берилген тооны өскө тооло солыгар.

Р а с п и с к а.

Мен, Чунижеков Кырачы, спортко керектү немелер аларга Горно-Алтайск городтын 1-кы № школынан 46 (төртөн алты) салковой акча алдым.

Кол салганы.

171. Сурактарга каруу берип, бойоордын клазыгар керегинде куучын тургузыгар.

Школоорды качан туткан? Ол канча этажту? Школдо канча класс? Слердин клазаар кандый этажта? Онын сыны, тууразы ла бийиги канча метр? Анда канча көзнөк? Класста канча парта? Класста канча үренчик? Олордын канчузы кызычактар, канчузы уулчактар? Слердин класста канча үредүчи? Күнүн сайын канча уроктон болот? Школдо баштапкы урок канча часта башталат? Калганчы урок качан божойт? Јаан перемен канча кире болот?

172. Цифраларды сөстөрлө солып, эрмектерди бичигер.

1) Бодоштыра алган тооло болзо, 1970 жылда телекейде 3 миллиард 600 мун кижі јуртап јат. Социалистический ороондордо бастыра телекейдин албатызынын 34 проценти јуртап јат. 2) 1959 жылда СССР-де 1679 город болгон, 1970 жылда дезе олордын тоозы 1935-ке јеткен, јартап айтса, 256 городко көптөгөн. 3) 1970 жылда 15 январьга Москвада 7061 мун кижі, Ленинградта 3950 мун кижі, Новосибирскте 1161 мун кижі јуртаган. 4) Ртуть алары јанынан бистинг область үчинчи јерде туруп, Союз ичинде бас-

тыра ртутыгын 10 процентин иштеп алып јат. 5) 1969 јылда 11 мартта Москванын городской пионерский штабы Чукотканын пионерлерине пионерлердин Оргөозин сыйлаарына орооннын бастыра пионерлерине шүүлте эткен.

173. Адалгыштар чылап кубулган тооломолорды тексттен чыгара бичиирде, сөс кубултар кожулталарын чийүчекле бөлигер.

Эки теке.

Бир катап эки өчөш теке сууны кечире чичке шерделерле салган күрде тушташтылар. Экүлезине барар арга јок болгон; бирүзине ойто бурылып, экинчизине јол берерге келишти.

— Меге јол бер — деп, бирүзи айтты.

— Көрзөң кандый, сен бойың кедери тур! Кайра тескерле, күрге мен озо келгем — деп, экинчизи айтты.

— Јок, карындаш! Мен јажымла сенен чик јок јаан, эмчектин сүди кургагалак немеге јол бождотон турум! — деп, баштапкызы айтты.

Экү узак сананбай, бек мандайларыла түртүжип, согужа берди. Шерделер үлүш болгон учун, эчкилер тайкылала, суу јаар түже бердилер.

(К. Ушинский.)

Сурактар ла јакылталар.

1. Тооломолор деп нени айдар?
2. Тооломолор бүдүмиле кандый болот? Темдек береер.
3. Тооломолордын грамматический темдектерин айдып береер.
4. Кандый тооломо предметтин үлүзин көргүзет?
5. Кандый тооломолор кубулткыштарла кубулат? Темдек береер.

СОЛУМА.

28 §. Солумалардын лексический ле грамматический учурлары.

Эрмекте адалгыштын, јарталгыштын, тооломолордын ордына турар куучын-эрмектин бөлүгүн солума деп айдар, темдектезе:

- 1) Бичик — кижинин наҗызы. *Ол слерди көп немеге үредер.*
- 2) Бисте јакшы ороон бар. *Андый ороон кайда да јок. Бистин*

биледе тогус бала. Озодо **анча** баланы азыраарга ада-энебиске кўч болор эди.

174. Кычыраар. Карарта базылган сөстөр кандый куучын-эрмектинг ордына турганын айдып береер.

1) Мөш, чиби, карагай — ийне бүрлү агаштар. **Мындый** агаштар кышкыда да жажыл турат. **Бу** агаштар Алтайда көп. 2) Тым энгир болгон. **Андый** өйдө кижининг эрмеги ыраактанг угулар. 3) Колхозчы Торлой алтан жаштанг ашкан. **Je ого анча** жашты кем де бербес: эрмеги жарт, бойы омок. (П. К.). 4) **Кем** иштебес, **ол** жибес. 5) «Бүгүн урокко кем оройтыды?» — деп, үредүчи сурады. «**Кем** де оройтыбады» — деп, дежурный айтты.

Солумалар учурыла башка-башка группаларга бөлинет:

1. Жүзүннинг: *мен, бис, сен, слер; ол, олор.*
2. Жартаачы: *бойы, ончо, бастыра, кандый ла, кажы ла.*
3. Көргүзөр: *ол, бу, андый, мындый, анча, мынча.*
4. Суракту: *кем? не? кандый? кажы? канча?*
5. Относительный: *кем, не, кандый, кажы, канча.*
6. Жарты жок: *кем де, не де, кандый да, канча да, кем-кем, не-не, кандый-кандый, канча-канча, бир кезек.*
7. Токтодулу: *кем де, не де, кандый да.*

Солумалардын грамматический учуры адалгыштардын, жарталгыштардын ла тооломолордын ок учурынды: адалгыштардын ордына айдылган солумалар көп тоонун, жүзүннинг ле кубулткыштардын кожулталарын алынар (**ончогор, бастыразы, бистинг, биске**), је жарталгыштардын ла тооломолордын ордына айдылган солумалар эрмекте адалгышла колбулу болзо, кандый да кожулта алынбас: **бастыра балдар, бастыра балдарыс, ончо улусты.**

Сурактар ла жакылталар:

1. Солума деп нени айдар?
2. Солумалар учурыла кандый группаларга бөлинет, айдып береер.
3. Солумалардын грамматический учурларын айдып береер.

29 §. Жүзүннинг солумалары.

175. Кычыраар. Карарта базылган солумалар кандый сөстөрдинг ордына айдылган, жартап береер.

Карғанакка болушканы.

Суббот күнде Кырачы, Нина ла Вера пенсионер карган үй кижинин айылына келдилер. «Слер не жүргенеер? — деп, карганак олордон сурады. Кырачы айтты: «**Бис**, јаанак, слерге айыл ижине болужарга келгенис. **Мен** суу экелейин. Нина, **сен** тура жүнарын. Вера дезе тышкартынан одын экелер, **ол** печкеге от салар».

Балдар ишти түрген бүдүрүп ийдилер. **Олор** карганакла јакшылажала, жүре бердилер.

Мен, сен, ол, бис, слер, олор — жүзүннин солумалары.

Жүзүннин солумалары жагыс тоодо ло көп тоодо турат.

	Јагыс тоо	Көп тоо
1-кы жүзүн	<i>мен</i>	<i>бис</i>
2-чи жүзүн	<i>сен</i>	<i>слер</i>
3-чи жүзүн	<i>ол</i>	<i>олор</i>

Кижини тооп, күндүлөп айдарга, *сен* деп жагыс тоодо турган солуманын ордына *слер* деп көп тоодо турган солумала тузаланар аргалу, темдектезе: **Слер**, Тамара Санатовна, јакшы жүреер бе?

Жүзүннин солумалары кубулткыштарла кубулып јат.

30 §. Жүзүннин солумалары кубулткыштарла кубулары.

Таблицаны көрүп, *мен, сен, ол* деп солумалардын кубулткыштарла кубулганына ајару салаар.

Кубул- кыштар	1-кы жүзүннин		2-чи жүзүннин		3-чи жүзүннин	
Т.	<i>мен</i>	<i>бис</i>	<i>сен</i>	<i>слер</i>	<i>ол</i>	<i>олор</i>
Э.	<i>менин</i>	<i>бистин</i>	<i>сенин</i>	<i>слердин</i>	<i>онын</i>	<i>олордын</i>
Б.	<i>меге</i>	<i>биске</i>	<i>сеге</i>	<i>слерге</i>	<i>ого</i>	<i>олорго</i>
К.	<i>мени</i>	<i>бисти</i>	<i>сени</i>	<i>слерди</i>	<i>оны</i>	<i>олорды</i>
Ө.	<i>мен(и)ле</i>	<i>бисле</i>	<i>сен(и)ле</i>	<i>слерле</i>	<i>оныла</i>	<i>олорло</i>
Ј.	<i>менде</i>	<i>бисте</i>	<i>сенде</i>	<i>слерде</i>	<i>ондо</i>	<i>олордо</i>
Ч.	<i>менен</i>	<i>бистен</i>	<i>сенен</i>	<i>слерден</i>	<i>онон</i>	<i>олордон</i>

Мен, сен деп солумалар кубулткыштарла кубулганда, төзөгөзинин *н* табыжы энчилеечи, береечи, көстөйчи ле чыгытту кубулткыштарда јоголо берет. *Ол* деп солуманын *л* табыжы эн-

чилеечи, береечи, көстөөчи ле чыгытту кубулткыштарда јоголып,
өмөлзөөчи ле јерлеечи кубулткыштарда *н* табышла солынат.

176. Мен деп жүзүннинг солумазы кандый кубулткышта турганын жартагар.

177. Бичигер. Жүзүн солумалардын кубулткыш кожулталарынын алдыла чийү тартыгар.

178. Бичигер. Жүзүнннн солумалары эрмекте кандый член болгонын алдыла чийү тартып көргүзөөр.

«Сен нени эдерге турун?» — деп, энези сурады. «Ўренип ала-ла, өскө улусты ўредерге турум. Биске, ишмекчилерге, ўренер керек. Жадын-јўрўм биске ненин учун уур болуп турганын бис билип, ондоп алар учурлу».

179. Карарта базылган адалгыштарды 3-чи жүзүнниң солумаларыла солып бичигер. Ол солумалар кандый кубулкыштарда турганын айдыгар.

180. 1-кы жүзүннiн солумазын 3-чи жүзүннiн солумазыла солып, эрмекти бичигер.

Мен бала тужымда оорып жадарымда, меге орус писательдердин ле өскө дө ороондордың писательдеринин бичиген бичиктерин кычыргандар. Менин бойымнын да кычырганым ас эмес болгон. Литератураны менле жажыт балдардан артык та билетен болзом, Володянын билери менен көп катап артык болгонын мен жарт билип тургам.

Кычырган бичиктер керегинде сураарга, ол сүрекей сүйүтөн.

(Н. Веретенников.)

Сурактар ла жакылталар:

1. Жүзүннiн солумазы учурыла нени көргүзөр?

2. Мен, сен, ол деп солумалардың кубулткыштарла кубулар аайын жартап береер.

3. Мен, сен деп солумаларды жерлеечи кубулткышта тургузып, эрмектер сананып бичигер.

31 §. Жартаачы солумалар.

Жартаачы солумалар жүзүннiн кожулталарын алынып турар: 1-кы жүзүннiн — *бойым, бойыбыс (бойыс)*; 2-чи жүзүннiн — *бойың, бойыгар*, 3-чи жүзүннiн — *бойы, бой(лор)ы*.

Ончо, бастыра, кажы ла, кандый ла деп солумалар десе жүк ле көп тоонун жүзүн кожулталарын алынар: *ончобыс, ончогор, ончозы, (ончолоры)*; *бастырабыс, бастырагар, бастыразы (бастыралары)*. Же бу солумалар адалгыштардың алдында турза, кандый да кожулта алынбас: *ончо улуска, бастыра билени*.

Жүзүн кожулталу жартаачы солумалар кубулткыштарла да кубулып турар: *ончобыстың, ончобыска*.

181. *Ончобыс, бастыразы* деп жартаачы солумаларды кубулткыштарла кубулып алыгар.

182. Кычыраар. Жартаачы солумалар табаар. Олор кожулталар алынган ба, жок по, жартагар.

1) Володя урокторын үренип алган ба деп, адазы оны бойы шиндеп көрөтөн. 2) Ол кандый ла предметле сураганда, Володя ончо сурактардың каруун жакшы жандыратан. 3) Кажы ла кижин эйди чеберлеп турза, бистинг ороон онон түрген өзөр, ол күнүн сайын эмес, час сайын там ла байып, күчи кожулып турар. (М. Ильин.) 4) Амыр-энчү учун тартыжары — кажы ла кижининг акту кереги.

32 §. Жартаачы солумалардын кубулткыштарла кубулары.

Таблицаны көрүп, солумалардын кубулткыш кожулталарына аяру салаар.

Кубулт- кыштар	1-кы жүзүннинг		2-чи жүзүннинг		3-чи жүзүннинг
	Жаңгыс тоо	Көп тоо	Жаңгыс тоо	Көп тоо	
Т.	<i>бойым</i>	<i>бойыбыс</i>	<i>бойын</i>	<i>бойыгар</i>	<i>бойы</i>
Э.	<i>бойымнын</i>	<i>бойыбыстын</i>	<i>бойыннын</i>	<i>бойыгардын</i>	<i>бойынын</i>
Б.	<i>бойыма</i>	<i>бойыбыска</i>	<i>бойынга</i>	<i>бойыгарга</i>	<i>бойына</i>
К.	<i>бойымды</i>	<i>бойыбысты</i>	<i>бойынды</i>	<i>бойыгарды</i>	<i>бойын</i>
Ө.	<i>бойымла</i>	<i>бойыбысла</i>	<i>бойынла</i>	<i>бойыгарла</i>	<i>бойыла</i>
Ј.	<i>бойымда</i>	<i>бойыбыста</i>	<i>бойында</i>	<i>бойыгарда</i>	<i>бойында</i>
Ч.	<i>бойымнан</i>	<i>бойыбыстан</i>	<i>бойынан</i>	<i>бойыгардан</i>	<i>бойынан</i>

Жүзүн кожулталарын алынган жартаачы солумалар кубулткыштарла, мензинер адалгыштар чылап кубулар, түндегер: *колыма* — *бойыма*; *колында* — *бойында*.

183. Кычыраар. *Бойы* деп жартаачы солума кандый кубулткышта турганын жартагар.

1) Суучак мендеп, жаан табыштанып агат, өзөктө жаткан кижиге бойынын суузын апарат. (*В. Куч.*) 2) Адыжоктын бойында башка сагыш болгон: ол бойынын өштүзин сананып отурган. Онын өштүзи — соок. (*П. К.*) 3) Каргаа көөрөп, төгүндеп турды, төгүнине бойы да бүде берди. (*С. Сур.*) 4) Озогы улус жаңгыс ла амадап сананып жүретен жүрүмди сен акту бойыннын көзінгле көрөрүн. (*М. Ильин.*) 5) Бойынды ару-чек тутсан, сукадык жүрерин. 6) Школдын жанына мааланын ажын отургузарга юннаттар агрономнын бойынан үрендер сурап алдылар. 7) Бойынын жаткан кыбына келеле, Герасим күчүкти орыннын үстүнө салып койды. (*Т.*)

184. Скобкадагы солумаларга кожулталар кожуп бичигер. Ол солумалар эрмектин кандый члени болгонун алдыла чийү тартып көргүзеер.

1) Футболисттер ойноорго (*ончолор*) жуулды. 2) Жаскыда ла күскиде садта бис (*ончо*) иштейтенис. 3) Бистин (*бастырабыс*) ижис өмөлү. 4) Ульяновтор Кокушкиного кажы ла жайда келгилейтен, је кезикте (*ончо*) кожо келбейтендер. (*Н. Верет.*)

185. *Бастыра* деп солумага көп тоонун 1-кы жүзүннинг кожулталарын кожуп, кубулткыштарла кубултыгар.

186. *Кажыгар* ла деп јартаачы солуманы кубулткыштарла кубултып, эрмектер сананып бичигер.

Су ра к тар ла ја к ыл та ла р:

1. Јартаачы солумалардын кандыйы јангыс тоонунг ла көп тоонунг жүзүн кожулталарын алынат, јартагар. Темдек береер.

2. Јартаачы солумалардын кандыйлары жүк ле көп тоонунг жүзүн кожулталарын алынат, айдып береер.

3. Кандый јартаачы солумалар кандый да кожулталар алынбас? Темдек береер.

4. Кандый јартаачы солумалар кубулткыштарла кубулар? Темдек береер.

33 §. Көргүзер солумалар.

Көргүзер солумалар эрмекте адалгыштарла колбулу болзо, кандый да кожулта алынбас: *бу кижини, ол балага, андый кижини, анча* карандашла. Је көргүзер солумалар эрмекте јарталган адалгыжы јогынанг турза, көп тоонунг (*андыйлар*), жүзүндердин (*андыйы*), кубулткыштардын (*андыйын*) кожулталарын алынар.

Бу деп солума көп тоодо турза, *былар* деп айдылар, *у* табыжы *ы* табышла солына берет.

Былар деп солума јангыс ла көп тоодо турганын көргүзер эмес, кижини тооп, күндүлөп турганын көргүзер, темдектезе: *Ой былар, слер кажы јердинг кижизи?*

Бу ла *ол* деп солумалар жүзүнниг кожулталарын алынганда, төзөгөлөри чек кубула берет: *мынызы, мыныгар, онызы, оныгар.*

187. Кычыраар. Көргүзер солумалар табаар. Олор нениг учун кандый да кожулталар алынбаганын јартагар.

I. Бистинг ороондо кайкамчылу сад бар. Андый садта јодро до јаан вишня өзүп калган, беледе тату јиилектер кызарат, ябло- няларда дезе груша өзөт. Мындый агаштарды орус ученый Ми- чурин өскүрген. Бистинг јииттер ле ченемелдү сад өскүреечилер Мичуринненг үренгендер. Эмди олор онынг керегин улалтып јады- лар. Бистинг ороондо садтар көп. Јайгыда ла кўскиде андый сад- тардан байлык тўжум алып јадылар.

II. 1) Ульяновтордын билезинде алты бала болгон. Ада-энези анча баланы билери көп, ак-чек санаалу эдип таскадарга кичее-

ген. 2) 17 жашту Ульяновты озочыл революционный студенттердин жуунында турушканы учун университеттен чыгарып салала, арестовать эткендер. Мынча жаштудаг ала оны полиция жаантайын шинжүлөп, истеп турар боло берген.

188. Бичигер. Көргүзөр солумалардын кожулталарынын алдыла чийү тартаар, төзөгөзиле не боло бергенин жартагар.

1) Албатынын ижи-жолында сенин канайда туружатанын темдектелип, планга кирген. Кажы ла урокты үренбеген болзон, кажы ла күнди калас өткүрип койгон болзон — мынызы текши планды сен тутатканын болор. Анайдарда, астыкпа, ичкери барар жолды тутатпа. (Л. Кас.) 2) Оошкы булуттар чыкканда, аяс, каан күндөр болор дежетен. Онызы чын неме ошкош, ненин учун дезе, андый булуттар чыгар болгонынан бери бир де катап жааш болбоды (А. Ад.) 3) Колхоз этке күчи жакшы мал табыштырат. Андыйларынын тирү бескези бийик болот.

189. Скобкадагы сурактардын ордына солумалар тургузып бичигер. Кандый солумалар кошконоорды айдып беригер.

Абай ла Жаңылдай өзөккө түжүп келдилер. Жолдын жанында кой кабырып турган кысты ксрёлө, Абай сурады: «Жакшы ба, Жаңар. Койлорун кандый туру, балам?» — «Жакшы турулар. Слердин малаар кандый туру?» — деп, кыс сурады. (К а н д ы й?) кыс боро платьелү, эдүк жок, жыланаш эмтир. Бистин жерде (к а н д ы й?) кыс жок ошкош эди деп, Жаңылдай бойында сананып сурады: «Акыр, (кем?) кемнин балазы болотон?» — (К е м?) Актемирдин кызы ине.

(А. А д а р о в.)

34 §. Көргүзөр солумалардын кубулткыштарла кубулары.

Таблицаны көрүп, көргүзөр солумалардын кубулткыштарла кубулганын аярыгар.

Кубулт- кыштар	Жаңыс тоо		Көп тоо	Жүзүн кожулталу
Т.	бу	анча	былар	онызы
Э.	мынын	анчанын	былардын	онызынын
Б.	бого	анчага	быларга	онызына
К.	мыны	анчаны	быларды	онызын
Ө.	мыныла	анчала	быларла	онызыла
Ј.	мында	анчада	быларда	онызында
Ч.	мынан	анчадан	былардан	онызынан

Бу деп солума кубулткыштарла кубулганда, төзөгөзи чек кубула берет.

Јүзүндердин кожулталарын алынган көргүзер солумалар кубулткыштарла, мензинер адалгыштар чылап кубулар, тўнгдегер: **маанызынын** — **онызынын**, **маанызын** — **онызын**.

190. Кычыраар. Көргүзер солумалар кандый кубулткышта турганын жартагар.

1) Кажы ла уйды кичееп көрөрдөң озо, онын кылык-јанын, нени јиирге сүйтенин билер керек. Олордын бирүзи картошконы сүйп јат, экинчизи жмыхты. Уй саачы мыны ончозын билер учурлу. 2) Мынын кыјырантып турган немези не? (А. Ад.) 3) Агроном садта плодовый ағаштардан кандыйын отургуссын деп айткан эди, андыйынан ла отургустыс. 4) Мындыйын билген болзоос, бери келбес эдис.

35 §. Суракту солумалар.

191. Сурактарга каруу береер. Қарарта базылган сурактардын учурын айдыгар.

1) Экскурсияга **кандый** балдар јүрди? 2) Бастыра **канча** кижил болгон? 3) Олорды **кем** баштап јүрди? 4) Экскурсияда балдарга ончозынан артык не јарады?

Кем, не, кандый, канча — суракту солумалар.

Кем деп солума мындый кожулталар алынар:

1) көп тоонын: **кемдер**;

2) кубулткыштардын: **кемге, кемнин**;

3) көп тоодо турган јүзүндердин: **кемибис, кемигер, кемизи**.

Ајару. **Кем** деп солума 3-чи јүзүннинг кожултазын алыганда, кожултанын алдына **и** табыш тура берет: **кемизи**.

Кажы деп көргүзер солума эрмекте адалгыштарла колбулу болзо, кандый да кожулта алынбас: **кажы јерге**. Је бу солума эрмекте адалгыжы јогынан турза, јүзүндердин кожулталарын алынала, кубулткыштарла да кубулар: **кажы-быс-ка, кажы-гарды, кажы-зын** (**кажылар-ын**).

Кандый, канча деп солумалар јүк ле 3-чи јүзүннинг кожултазын алынар: **кандыйы** (**кандыйлары**), **канчазы**.

192. Кычыраар. Суракту солумалар таап, бүдүмиле ылгагар.

1) Кем кышкыда уйуктайт, жайгыда табыштанат? 2) Ийне бүрлү агаштардан бистин жерде кандыйлары өзүп жат? 3) Телекейде кырлардын кажызы эң бийик? 3) Космонавттардын кемизи баштап ла ак-айаска учуп барып келди?

36 §. Суракту солумалардын кубулткыштарла кубулары.

Таблицаны көрүп, солумалардын кубулткыш кожулталарына аяру салаар.

Кубулт-кыштар	Жаңгыс тоо	Көп тоо	Жүзүн кожулталу
Т.	кем не	кемдер	кажызы
Э.	кемниң нени	кемдердин	кажызынын
Б.	кемге неге	кемдерге	кажызына
К.	кемди нени	кемдерди	кажызын
Ө.	кемле неле	кемдерле	кажызыла
Ј.	кемде неде	кемдерде	кажызында
Ч.	кемнен неден	кемдерден	кажызынан

Кем, не деп суракту солумалар адалгыштарла түнөй кубулар, түндегер: *өзүмниң — кемниң — өзүмдердин — кемдердин, туразынын — кажызынын, туразын — кажызын.*

193. Суракту солумалар табаар. Олор кандый кубулткышта турат, айдып береер.

1) Алтай писательдердин кемизинин произведениелерин көп кычырдын? 2) Кеткин куштардын кандыйларын билерин? 3) Үредүчи урокто балдардын кемизинен сурады? 4) Балыктап барган уулчактардын кажызында кармак, кажызында котелок болды? 5) Жыланның короны незинде?

194. Кемибис, кемигер деп суракту солумаларды кубулткыштарла кубултып, кожулталарынын чын бичилерин жартагар.

195. Скобкадагы суракту солумаларды керектү кубулткыштарда тургузып, эрмектерди бичигер.

1) Сен выставкада (не) көрдин? 2) Баштапкы урокто үредүчи (кем) сурады. 3) Тышкары (кемдер) үндери угулды. 4) Бөстин (кандыйы) садып алдын? 5) Кушкаштардын (кандыйлары) уйалар жазап жадын? 6) Байрамда (кемдер) сый бердилер? 7) Бичиктердин (кандыйы) кычыарга сүйп жадын?

196. Журукты аярып көрөөр. Онын алдындагы эрмектерден суракту солумаларды табаар, олор кандый кожулталар алынган, айдып береер. Кажы ла балага ат адайла, сурактар аайынча куучын тургузып бичигер.

Маалада кемдер иштеп жат? Канча бала иштеп жат? Олор кем-нин маалазында иштейт? Уулчактардын кажызы ла нени эдип жат? Кызычак нени эдип жат? Слердин кемигер маала ажын отургузып билер?

37 §. Относительный солумалар.

Кем? не? канча? кандый? кажы? деп суракту солумалар эрмекте сурак учурын жылытып, относительный солумалар деп адалат.

Относительный солумалар тооло, жүзүндөрле, кубулткыштарла суракту солумалар чылап кубулар, темдектезе: **кемдер, кандыйы, кемди, нени.**

197. Кычыраар. Относительный солумаларды таап, олардын учурын айдып береер.

1) Кем иштебес — ол жибес. 2) Айылда кандый ишти бүдүрерин үренчиктер дневнигине бичип алдылар. 3) Кем көп кычырар, ол көпти билер. 4) Канча баш, анча сагыш. (*Кен сөс.*) 5) Жайгыда агаш аразында кандый жакшы! Анда мешкелердин, жиилектинг көби канча дейзеер! 6) Изү күнде суунун жарадындагы агаштын көлөткөзинде жадарга кем сүүбес деер! 7) Бойыгардын көзүгөгөөрдин алдына кушкаштарга кормушка жазап береер, ого кандый кушкаштар келип отураар, көрүп тураар.

198. Озо баштап суракту, оног относительный солумаларды колбулу сөстөриле чыгара бичип алаар.

1) Эңирде Надя ла Валя тўжине кем канча деталь эткенин тоолоп кўрдилер. (М. Ильин). Олор канча детальдан эткендер? 2) Лабораторияда көп ченемелдерди бойын эткен кийининде ле, химиктер туфляларды нефтьтен, чулуктарды таш көмүрден, калошторды агаштан кандый эп-сүмеле эдип турганы сего јарт боло берер. (М. Ильин). Химиктер туфляларды, чулуктарды, калошторды кандый немелерден эдерге үренип алгандар? 3) Кем иштейт — ол эрикпейт. Бүгүн кем иштебеди? 4) Кажы јолло келген, ойто ол ло јолло бар. Ол кажы јолло барды? 5) Кемле најылажып турганынды айтсан, кем болгонынды айдып берерим. 6) Партада кемле кожо отурып јадын? 7) Сен јайгыда нени иштединг? 8) Кижинин колы нени ле эдип билер. Је ол эпчил, билер ле уккур болзын деп, оны јакшы керекке үредер керек (Л. Касиль).

38 §. Јарты јок солумалар.

199. Кокурды кычырып, сурактарга каруу береер.

Кем де кандый да јолло браадып, нени де таап алган. Тапканының **кезигин** ол нөкөрине берген, **кезигин** дезе чачып ийген. Оның бойында не артты?

Бу кокурда кем барганы, кандый јолло барганы, нени тапканы ла тапканынаң канча кирезин нөкөрине бергени, канча кирезин чачып ийгени јарт па?

Кем, кандый, нени, канча — јарты јок солумалар.

Јарты јок солумалар јарты јок предметтерди, предметтердин темдектерин ле тоозын көргүзет: **кем де келди, не де учуп барды.**

Јарты јок солумалар такып айдылган суракту солумалардан **ла бир, да, де** деген сөстөрлө колболыжып айдылган суракту солумалардан **бүдет, темдектезе: кем-кем, не-не, кандый бир, бир канча, кем де, не де, кандый да.**

Бир кезек ле кезик деп сөстөр база јарты јок солумалар болор.

Кем-кем, не-не деген солумалар жүзүндерле де, кубулткыштарла да кубулар. Кожулталар мындый солумалардын кажы ла бөлүгине кожулар, темдектезе: **кемизи-кемизи, кемге-кемге.**

Кем де, не де, кандый да деп солумаларга кожулталар баш-

тапкы сөзине кожулар, темдектезе: *кемдер де, кемизи де, неге де, кандыйлары да.*

Кезик деп солума тооло до, жүзүндерле де, кубулткыштарла да кубулар, темдектезе: *кезик-тер-и, кезик-тер-и-не.*

200. Кычыраар. Жарты жок солумалар таап, олордын канайда бүткенин жартагар.

1) Келер өйдө улус жылдыстар жаар учар. Бу ла слердин ортогордонг кем-кем учуп барарданг маат жок. (Юхма.) 2) Калганчы жылдарда бистин журтта канча-канча жаан туралар тудулды. 3) Кандый-кандый солун уксан, нөкөринге айдып тур. 4) Чапаевтинг отряды күнүн сайын өзүп турган. Ондо бир канча мун жуучылдар — бүткүл дивизия болгон. (А. Кон.) 5) Бисте иште кандый бир жакшы, жаңы эп-сүме тапкан кижини оны нөкөрлөрине бастыра күүнинен куучындап берет.

201. Бичигер. Жарты жок солумалар кандый кожулталар алынганын айдып, кандый член болгондорун алдыла чийү тартып көргүзеер.

1) Бурылчыктын ары жанынан кемнинг де үни угулды. (М. Г.) 2) Нен-нен ундылып калбазын деп, школго барар алдында сумканды көр. 3) Байзын бүдүрилеле, бийик күрдег сумказын ычыкынып ийди. Школго сумка, тетрадь, карандаш жок канайып баратан? Же нөкөрлөри сумкаларын ачкылайт. Кемизи де бир тетрадь чыгарды, база бирүзи карандаш, кем де резинка берет. (А. Ередеев.)

§ 39. Токтодулу солумалар ла олордын грамматический учурлары.

Кем де, не де, кандый да деп токтодулу солумалар бүдүмиле жарты жок солумаларла түней. Олорды эрмекте глаголдордон көрүп ылгаштырып жадылар. Эрмекте токтодулу кеберлү глагол турза, солума токтодулу болор, түндегер: *кем де келди (кем де — жарты жок солума), кем де келбеди (кем де — токтодулу солума).*

Токтодулу солумалар жарты жок солумалар чылап, жүзүнле де, кубулткыштарла да кубулып турар.

202. Кычыраар. Токтодулу солумалар кандый кубулткышка турганын айдып береер.

Володя кемнен де аңыланбайтан, бойын өскө балдардан жакшы деп бодобойтон. Онын учун Володянын өскө балдардан ар-

тык болуп турганына кем де ачынбайтан, күйүнбейтен, балдарга ол жүк ле жакшы жозок көргүзип турган кижиге болгон. (Н. Верет).

203. Эрмектерди бичип, токтодулу солумалардын алдыла бир чийү, жарты жок солумалардын алдыла эки чийү тартыгар. Олор кандый кубулткышта туруп жат, айдып береер.

1) Кенетийин тымыкта кемнинг де үни угулды. (Л. Кок.)
2) Бис кемле де жуулажарга белетенбей жадыс. Телекейде бастыра улусла амыр-энчү журтаарга жадыс. 3) Кандый да жалтанбас, чакту кижиге албатынын жүрүмин жагыскан кубултып болбос. Кандый да жана баспас революционер, жагыскан тартышса, жөнүгө жедип болбос, албатыга ырысту жүрүм төзөп болбос. (Л. Кас.)
4) Учунчи космический ракета Айды эбиреде учуп, онын кем де көрбөгөн «тескери» жанын фотографировать эделе, Жерге ийе берген. 5) Төрөлисти бис канайып сүйүп турганысты кандый да сөслө айдып болбозын. (С. Михалков.)

204. Берилген солумаларды токтодулу солумалар болгодый эдип, эрмектер тургузып бичигер.

Кем де, не де, кандый да, кажы да.

205. Кычыраар. Солумалар таап, олорды группалары аайынча ээчий-деечий бичигер.

Үч санаа.

Алтайда мөштөр көп өзүп жат. Жайдын учы жаар кузук быжа берет.

Бир катап үч карындаш таадазыла кожо кузуктап барды. Кажызы ла бир таардан тобоголу жанып отурдылар.

Арып-чылаганынан ончозы унчукпай брааттылар. Ол тушта таадак сурады:

— Неге санааркап калганаар?

— Санааркап турганыс жок, тегин ле унчукпайдыс — деп, уулчактар каруузын бердилер.

— Унчукпай барбаска менин сурагыма каруу береер. Сурак дезе мындый: бу тобоголорды кайдаар этсе жакшы болор? Слердин кажыгар чын айдар, сананаар. Мен база сананайын, кемигердин каруузы артык болгонын айдарым...

— Мында сананар да неме жок. Жанып келеле, кузукты сайлап, чертип саларыс — деп, баштапкы карындажы айтты.

— Сенин бу мындый шүүлтен жарабас — деп, таадак айтты.

— А мен дезе кузукты базарда садала, таадама жангы бөрүк садып берер эдим — деп, экинчи карындажы узак сананбай, айтты.

Таадак айтты:

— Килегенине быйан болзын, уулчагым, же мен бөрүкти кузук та жогынан садып аларым. Сенин шүүлтен база келишпейт. Үчинчи карындажы унчукпаста, таадазы оного сурады:

— Сен ненин учун унчукпай турун?

— Мен болзом, бу кузукты бастыразын жууйла, кандый-кандый школдын балдарына ийе берер эдим. Үренчиктер оларды отургуссын, олардо база мөштөр өссин — деп, үчинчи карындажы айтты.

— Бот бу чын шүүлте — деп, таадазы айтты. — Анайда ла эдер керек!

206. Бичигер. Солумалардын учурин жартап, олар кандый группага келижип турганын айдып береер.

1) Жаскыда **ончозы**: келескен, жылан, курт-конустар тынданат. 2) Талан-келен, турналар, баарчыктар, кастар, суугуштар — **ончозы** жаскыда бойынын төрөлине жанадылар. 3) Талан-келенди, тоорчыкты — олардын **кажызын** ла түште көрүп болбозын. Олар төрөлине түнде келедилер. 4) Хомяктар, чычкандар, өркөлөр — **кажызы** ла аштын өштүлери. 5) Үүрелердин **кемизи де**: Карагыс та, Вера да, Арбачы да коомой үренбейт.

Ончо, кажы ла, кем де, не де деп солумалар укташ члендерди бириктире айдар аргалу, темдектезе: *Октябраттар, пионерлер — ончозы бүгүн сүйүнөт.* (С. Мих.).

207. Солумаларды группалары аайынча чыгара бичигер.

I. Озодо кажы ла ус бойынын ижининг төс учурин улустап жажырып туратан. Эмди советский заводто мастер бойы жакшы иштеп, бойынын керегине өскө дө улусты үредип жат. Мен бастыра немелерди бойым билип аларга жылбиркейтем. Мен кандый бир немени билип алзам, ого ончогорды үредип ийерим. Бистин кажыбыс ла бойынын ченемелин, билерин жажырбай, нөкөрине болужарга кичеенип жат. (М. Ильин.)

II. 1) Уй саачылар жакшы үредүлү болор учурлу. Он классты божоткон колхозчы кыстар бу күндүлү профессияны талдап алгылайт. 2) Үренчиктер жалаңдарда иштеп, колхозчыларла кожо аш өскүрүп жат. Же андый иш оларго үренерге чаптык этпей жат.

3) Бастыра улус ырысту болорго јат. Ырыс неде? Ырыс дегени — кажы ла кижы улуска болужып, олорло кандый бир сүүнчилү санаа-шүүлтезин угужып, айдыжарында болуп јат. (*Л. Касиль.*)

208. Бичагер. Јүзүнниң солумалары кандый член болгонун алдыла чийү тартып көргүзеер.

Звонок болды. Ыренчиктер класска кирдилер. Мениле коштой таларкак уулчак отурды. Онын өбөкөзи Ульянов эмтир. Ол бистен кичинек болгон. Меге он экинчи јаш болгон, ого дезе јүк ле тогузынчы јаш. Је ол сүреен јакшы үренген. Биске тилдерди, анчадала латынь тилди, үренерге күч болгон. Ульянов биске болужып туратан. Бис тудуш ла ологорго баратаныс. Анда бис Ульянов канайда иштеп турганын көргөнис.

(М. Кузнецов.)

Сурактар ла јакылталар.

1. Солума дегени не?

2. Адалгыштын, јарталгыштын ла тооломолордын ордына айдылган солумалар сананып табаар.

3. Јүзүнниң солумалары кубулткыштарла канайда кубулып турганын јартагар.

4. Кандый солумалар чийүчек ажыра бичилип јат?

5. Бойынын учуры аайынча солума адалгыштардан, јарталгыштардан ла тооломолордон незиле башкаланат?

6. *Кем, не, кандый, канча* деп сөстөрдө кандый эки учур бар?

7. Суракту солумалардан кандый солумалар бүдет? Олор канайда бүдет?

8. Јарты јок ло токтодулу солумалар айдып беригер. Олорды канайда ылгаштырар аргалу, јартап береер.

ГЛАГОЛ.

40 §. Глагол керегинде өткөнин катап көрөри.

209. Кычырып, кажы ла эрмектин баштаачызын ла айдылаачызын айдып беригер. Айдылаачылар кандый куучын-эрмектин бөлүгиле айдылган, кандый өйдө, кандый жүзүндө ле тоодо турат, јартап береер.

1. Кобы-јикте кушкаштар

Кожондожып чуркуражат.

Кызыл, чанкыр чечектер
Қыйын-тейин јайканыжат.

2. Қайчы кижининг јангы андый:
Катап, катап ла
топшуурын толгоор.
Ойлө јарышкан
үндү кылдарын
Ойгор шүүнип,
тындап согор.

(А. Ередеев.)

210. Кажы ла номерде турган глаголдордын учурын јартагар. Глаголдор-
дын алдына адалгыштар кожуп бичигер.

К ө р г ү з ү: *Бичик јараган. Кийим келишкен.*

1. Јараган, келишкен.
2. Сураар, некеер, јакараар, күүнзеер.
3. Алып жүрер, тудунып жүрер.
4. Куучындап јат, эрмектенип јат, айдып јат.
5. Мойноп јат, күзүрер јат.

211. Глаголдын төзөгөзинде турган үндү ле туйук табыштардын чын бичи-
лер ээжилерин эске алынаар.

212. Скобкадагы буквалардын керектүзин тургузып, эрмектерди бичигер.

1) Кече салкын јорукчыларга удур соккон болгон, бүгүн
дезе алдынан өрө со (к,г) уп јат. 2) Кары кайылган јерде, кыска
да болзо, јажыл борјон өлөң түрген ө(с,з)үп јат. 3) Кичинек
буунтыны јааштың суузы бу(с,з)а согот. 4) Чуйдын јолы чечек-
ке курчат(к,г)ан корумды кезип, ыраак чөй(и,й)лет. 5) Мери-
нос укту кайлык койлор көп түк ле эт берип јат. 6) Уй саачы-
лар, бистинг энелер, сааган сүтти заводко тартар, быштак
сы (к, г,) ар, эјегей э (т, д)ер; бисти азырап, олор сүүнер. (Б. Ук.)
7) Койлордын угын јарандыраар иш бистинг јерде јакшы
ө(т,д)үп јат.

213. Кычырала, глаголдордын бүдүмине ајару салыгар. Колболу глагол-
дорды чыгара бичип алыгар.

Қышкы каникулдар — спортло жүзүн-јүүр мөрөйлөр өдөтөн ой.
Анчадала башка-башка дистанцияларга чаналу јарыжары элбек
өдүп јат. Балдардын спортивный базазына јиит чаначылар јуу-
лат. Олор јылдын сайын тагынан ла командалар ортодо мөрөй
өткүрип турат.

Мөрөйдө чаначылар бойынын турумкайын, бой-бойына нак ла өмөлү болгондорун көргүзип жат. Олорло бойынын керегин жакшы билер ченемелдү тренерлер иштеп жат.

Колболу глаголдор кандый эки глаголдон туруп жат, айдып беригер.

214. Колболу глаголдын бүткенин, чын бичилерин жартап беригер. Глаголдорды башка-башка өйлөргө, жүзүндөргө ле тоолорго тургузып, керектү жүзүнннн солумаларын кожуп бичип алыгар.

К ө р г ү з ү. Мен отургузып алдым, олор көргүзип бердилер, сен конуп турарыч.

Отургузып ал, көргүзип бер, конуп тур, сүүнип жат, бөлип ал, солып сал, ойной бер, ача тарт, өдө кон.

215. Кеп сөстөр лө укаа сөстөрдө кычырып, токтодулу төзөгөлү глаголдорды көргүзип беригер.

1. Койондый коркунчак болбо,
Момон чылап жажынып жүрбе.
2. Колго кирбеген немеге сүүнбе.
3. Отло ойнобо.
4. Өскө кижинин күчиле өңжип болбозын.
5. Жажык чалгы өлөң кеспес, жаман кижини жон баштабас.
6. Чечен ок кайра жанбас, чике сөс жастыра барбас.

216. Токтодулу төзөгөлү глаголдор бүдүрүп бичигер. Токтодулу кожолталардын алдыла чийүчек тартып алыгар.

Ойно — ойнобо, тап — таппа; мойно, бөли, өөркө, ачын, ил, тургус, чап, төк.

217. Кычырала, глаголдордын токтодулу төзөгөзү канайда бүткенин жартагар. Карарта базылган глаголго аяру салаар: ненин учун эки *n* бичилгенин жартагар.

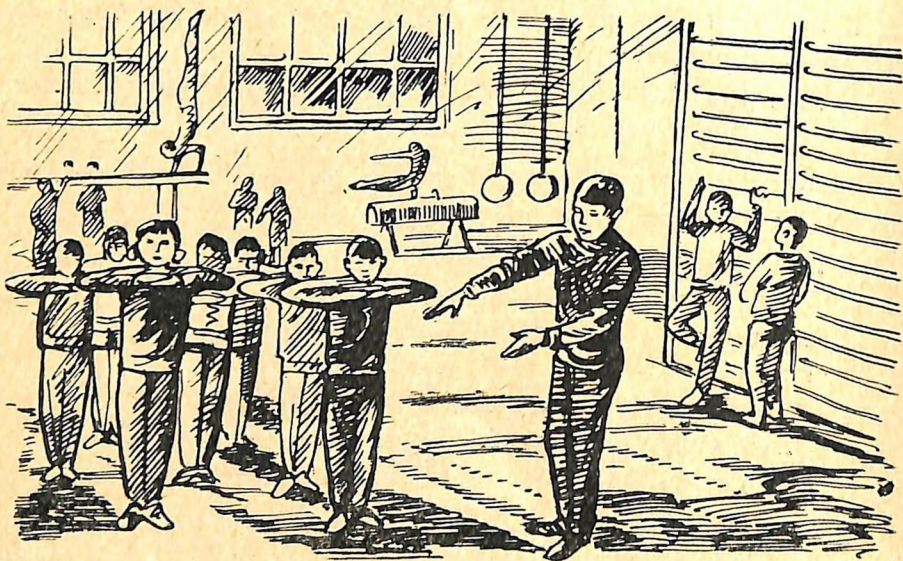
Меелей өдүк.

Карабаш араай турала, Койлонын өдүктери жаар көрди: ол эки өдүгүн жастанып алала, уйуктап калган эмтир. Карабаш аргазын **таппай**, бир эмеш турала, илмекте энезинин илип салган, жетире **көктөлбөгөн** меелейлерин алды. Койдын терезинен эткен жаан меелейлер Карабаштын будына жарай берди. Ол меелейлерди будына кийип алала, **түшпезин** деп, кажыктарынан кендирле буулап алды.

Меелей сүрекей жылу эмтир. Карабаш тонын да жетире кий-
бей, эжикти чала бектеп, төмөн, балдар жыгылап жаткан жер жаар,
жүгүрди. Же ого бүгүн энгирде жыгылаарга келишпеди. Тере меелей
карга өдүп, учында тесте чилеп, көбө берерде, Карабаштың онон
ары барар аргазы торт жок болды. (Л. Кок.)

218. Журук аайынча куучын тургузаар. Кандый сөстөрлө тузаланар аргалу,
айдып береер.

219. Кычырып, глаголдор нени темдектеп жат, жартагар.

1. Кыш өдүп браатты. Кайындар ак жылу арчуулдарын чеч-
килеп ийди, көстөри тостойып келди. Жастың жаражын омор жа-
ныс ла күнге үзе көрүп ийерге тургандый. Тенери чанкыр боло
берди.

2. Мөнкү тошту сүмерлер
Мөнүн күзүнидий шыныражат.
Бөрүктий жаан чейнелер
Бөкөйижип тургулайт.

(Б. Суркашев.)

Сурактар ла жакылталар.

Глагол дегени не? Ол канайда кубулып жат?
Кажы ла ойдин кебери канайда бүдүп жат?

Темдектеп глагол алала, жүзүндөрлө кубултыгар. Глаголдын эрмектеги учурын айдып беригер.

41 §. Глаголдын кеберлери (наклонениелери).

Глагол беш кеберлү: *өйлү (үренип жат, үренди, үренген), молжу (үрензе), жөпсинер (үренгей), амаду (үренерге), жакылта (үрен).*

42 §. Өйлү кеберлү глаголдор.

Өйлү кеберлү глаголдордо үч өй бар: тургуза өй, өткөн өй, келер өй.

Өйлү кеберлү глаголдор жаңыс ла көп тоодо туруп, жүзүндөрлө кубулып жат.

Тургуза, өткөн лө келер өйдин глаголдоры жүзүндөрлө, тоолорло кубулып жат, темдектезе: *иштеп жадым, иштедим, иштее-рим, иштеп жадыбыс, иштедибис, иштеерибис.*

220. Кычырып, глаголдордын кеберин, өйин, жүзүнүн жартап беригер.

Жут күндү күс өтти. Карлу, шуурганду соок кыш келди. Жалаңдар ла кырлар ак кебисле бүркелди. Агаштар, жыраалар, төңөштөр кар бөрүктү тургулайт. Кар күнге мызылдап жадат.

Же соок кыш жажына турбас. Удабас күн изиир, кайракан кар кайылар. Катап ла жараш жас жедип келер.

221. *Үренип жат, үренди, үренген, үренер* деп өйлү кеберлү глаголдорды жүзүндөрлө кубултып алыгар.

222. Кычырала, глаголдордын өйлөрүн, кожулталарын айдып беригер.

Агаш аразына барзанг...
Анда андар жүрүмү керегинде
Ак карда история бичилет.
Анчы кижини оны кычырганда,
Агаш аразында жүрүмдү билет.
Ак бөрүктү төңөш төзинен
Агас күлүк жолун баштаган.
Какпак таштын алдынан
Кара кишмантап барган.
Жылбындууш кулугур түлкүчөк
Жыраалар ортозында жемзенген.

Улып, улып, ач бөрүлөр
Узак тайгадан түшкүлеген.
Тойынбас тарал мөш бажында
Тобого токтоп соодонот.
Байбак мөштин тазылында
Тийинг ажанып отурат.

(Ж. Кыдыев.)

223. Кычырала, глаголдордун өйлөрүн көргүзүп, учурын жартаар. Эрмектерден озо баштап тургуза өйдө турган, онон өткөн өйдө лө келер өйдө турган глаголдорду чыгара бичип алаар.

Чуйдун трагынан чыгып, бис Жүстүт деген суунун күринен келип кечтис. Мында агаштан болгой тэнгөш тө жок эмитир. Сууны жараттай жаңыс ла кыскачак талдар өскилеп жатканы көрүндү. Олордун өңдөри де, бүрлери де сүрекей чичке болуптыр. Мындый ок талдар Курайда өзүп жат...

Жүстүттү жакалай өскөн талдардын чырбаалдары колболыжып, кичи өдүп болбогодый турат.

Айдарда, бу жерде өзүм өзөр аргалу. Мындагы кыштын соогы өзүмнүн өзүгүн тоңурбай жат... Көрөрөөр, келер жылда бастыра колхозчылар тураларынын жанына мындый агаштарды отургузып алар. (А. Кол.)

224. Учундагы тунгак туйук табыштары үнгүр эжерине көчө бергенди эдип, глаголдорду керектү өйгө тургузып бичиңер.

Сат — *садар, садатан*. Тут, түргендет, жап, тап, тургус, кес, төк, чык.

225. Кычыраар. Глаголдор кандый өйдө, кандый кожулталар алынганын жартап беригер.

1) Кобы-жикти эдектей кожонло барып жадырым. (И. Ерош.)
2) Өскүргөн агаштар колхозтын садын да, ажын да корыыр.
3) Майма суу корум ташту, калын жышту Чадрат тайганын элбек эдегинде жыраа агашка бүркеткен күрее каяттын алдынан башталып чыккан. 4) Лиза Чайкина Руно деп деремнезінде баштапкы пионерский отряд төзөгөн. 5) Бийик ажуга чыгып келгемде, чанкыр тенгери ачыла берет. (С. Сур.)

226. -Атан, -етен, ...-йтан, -йтон... деп кожулталу өйлү кеберлү глаголдор бир эрмекте өткөн өйди көргүзөр, экинчи эрмекте келер өйди көргүзөр эдип, эрмектер тургузып бичигер.

К ө р г ү з ү. Таадам јаш тужында киш адатан. Бу уулдар эртен андап баратан.

Адатан, чыгатан, көргүзетен, тарайтан, өзөтөн, келетен.

227. Улгерди кычырып, глаголдорынын учурин, грамматический темдектерин јартап беригер.

Шоор.

Комургай да болзом, качан да
Колдон түшпей жүрөтөм.
Кичинек койчы озодо
Шоорды јазап эдетен.
Јүреги сүүнип жүрзин деп,
Јүзүндеп мени ойнойтон.
Арка-тууга чыгала,
Алтайына көрөтөн.
Көстинг јажы мелтиреп,
Табыскактап шоорлойтон.
Јайым учкан үнимди
Јайзан-байлар каргайтан.

(А. Ередеев.)

228. Баштап салган куучынды оноң ары кожуп бичигер. Глаголдорды өткөн өйгө 1-кы жүзүнге тургузып бичигер.

Бис городко экскурсияга жүрдис. Анда бис көп солун неме көргөнис. Оны ончозын мен куучындап берейин...

43 §. Молју кеберлү глаголдор.

Молју кеберлү глаголдор кандый бир действиенин болотон эмезе болбойтон айалгазын ла аргазын көргүзип јат: 1) *Күн айасса*, балдар экскурсияга барар. 2) Јарадынга келип *көргө-жсин*, шилдий сууннын јаражын! (П. К.).

Глаголдордын төзөгөзине *-за, -зе, -зо, -з ө*; *-гажын, -гежин, -гожын, -гөжин* деп кожулталар кожулып, молју кеберлү глаголдор бүдет: *барза, үрензе, ойнозо, кожондозо, тушташса, жүргөссе; јангажын, ойногожын, көрүшкежин, чыккажын.*

Глаголдордын төзөгөзи колболу болзо, молју кеберлү глаголдордын кожултазы болушчы глаголго кожулып јат: *көрјп турза, ајыктап тургажын.*

Өткөн өйдин ле келер өйдин глаголдоры *болзо, дезде, болгожын, дегежин* деп глаголдорло кожо туруп, база молју кеберлү глаголдор бүдүрет, темдектезе: *барган болзо, келер дезде, болужар болгожын, келген дегежин*.

44 §. Молју кеберлү глаголдордын жүзүндерле кубулары.

Јаңыс тоодо

*мен барзам
сен барзан
ол барза*

Көп тоодо

*бис барзабыс
слер барзагар
олор барза*

229. Кычырып, молју кеберлү глаголдорды көргүзип берингер.

Мөрөйгө кычыарым.

Эне, мен чыдазам,
Эбире улусла таныжарым.
Кажы ла кижиге јолуксам,
Карындажым деп адаарым,

Эне, мен чыдазам,
Эрте ишке чыгарым.
Иште јенүлер алзам,
Мөрөйгө улусты кычыарым.

230. Молју кеберлү глаголдор бүдүрп бичирип.

Јаран — јаранза, јарангажын; иштеп јүр, божот, отоп јүр, токтобо, кеч, јүрүш, көрүп ий, сүүнгиле, бас, эрик, эрмектен, угуп ал.

231. Кычырала, молју кеберлү глаголдордын кожулталарын көргүзип бе-
реер, чын бичилерин јартагар.

1) Уулым соондо чыдаза, уулдар ортодо эр болор. Алакан јайып иш тутса, албаты ортодо макталар. 2) Јаңыс кижичыдабаза, эл-јон чыдаар. 3) Ат киштешсе — таныжар, кижичыдабаза — таныжар. 4) Алын туйгак кайда басса, кийин туйгак анда ок базар. (*Кеп сөс.*) 5) Јолдош күйген тыттын јанына јүгүрип келзе, кураан көндөйлөй күйүп калган тазылга киреле, кысталып калган эмтир. (*Л. Кок.*) 6) Машинаны чеберлезе, ол узак та, јакшы да иштеер. 7) Кожондоор болзо — үни чичкечек, бије-леер болзо — буды јенчилчек. (*С. Сур.*) 8) Колы иштебезе, коногында јиири јок болор... Адарудый болбозо, ажы-тузы јок болор. (*Чев.*) 9) Тууразынан көргөжин, учы көрүнбес Алтын-Көл. Устинен төмөн көргөжин, күскүдий јадар Алтын-Көл.

232. Ойлү ле молју кеберлү глаголдорды көргүзип берингер. Молју кеберлү глаголдордын жүзүндерин ле тоозын јартагар.

1) Јашџскүримниң јыргалын кѳргѳмдѳ, јараш чечекке мен курчададым. (П. К.) 2) Јарадыңа келип кѳргѳжин, шилдий суунгнын јаражын! (П. К.) 3) Јалбагынан јатсан, кўн де орой чыгар. 4) Балыктап билбес болзон, суу чайбалтпа. 5) Ұренип алзам, тѳрѳл колхозыма барып иштеерим. 6) Қышқыда ағаш аразына кирзен, чѳрчѳк јери сеге кѳрўнер. (А. Ад.) 7) Аткыр кўлўзин чечип ийерде, карган ѳбѳгѳн оны кучактап алып, каны карара кадып калган эрдиле јаагына окшоды. (Ч. Чун.)

233. Скобкадагы глаголдорго молју кебердин кожулталарын кожоло, кектў јўзўндерге тургузып, эрмектерди бичигер.

1) (Јорт) — јол аларын, (јолугыш) — сѳс угарын. 2) Јакшыркабай (јўр), јакшы јолло барарын. 3) Бир катап (мекеле), экинчизин мекелеп болбозын. 4) Агын сууны кемеле (кеч), кайыкты экўлеп эжер керек. 5) Керде-марда шокчылдар (табар) государствонын јѳѳжѳзин, калганчы тамчы каным јоғолгончо, корулаарым! (П. К.) 6) Қайдаар ла (кѳр): эбире балдар, табыш, каткы-кожон эмтир. 7) Јакшыга (јанаш), јакшызы југар. 8) Алтындый ажыс (быш), албатым оны оморкоп кезер.

45 §. Јѳпсинер кеберлў глаголдор.

Јѳпсинер кеберлў глаголдор кандый бир действиениң болорына јѳпсингенин эмезе кўнзегенин кѳргўзип јат, темдектезе: 1) Эмилдў ағаштыч будагы эзин-салкынга ээлгей, эдискедий ўнибис калык-јонго јайылгай. 2) Айга айланып јеткенисти јертелекей кайкагай эди.

Јѳпсинер кебер -гай, -гей, -гой, -гѳй, -кай, -кей, -кой, -кѳй деп кожулталардын болужыла бўдет: баргай, ўренгей, орогой, кѳргѳй, чыккай, ѳскѳй.

Јѳпсинер кеберлў глаголдор јўзўндерле ѳйлў кеберлў глаголдорло тўнгей кубулып јат.

Јаңыс тоодо

мен иштегейим
сен иштегейин
ол иштегей

Кѳп тоодо

бис иштегейис
слер иштегейингер (еер)
олор иштегей

234. Глаголдорды јѳпсинер кеберге тургузып бичигер. Қожулталарынын чын бичилерине ајару салыгар.

Јаран-јарангай; озоло, өскиле, ак, кичее, јыгыла, кемзин, тооло, төк.

235. *Куучындагай, ёскёй* деп јөпсинер кеберлү глаголдорды јүзүндерле кубутып бичип алыгар.

236. Бичигер. Јөпсинер кеберлү глаголдордың алдыла чийү тартаар, оло кандый кожуталардың болужыла бүткенин ле чын бичилерин јартагар.

1) Омок бистин кожонгыс Алтайыска јайылгай. 2) Түжүмдү бүткен ажысты өмөлөжип јуугайыс. 3) Чечектер јыдынан јүрегис эзиргей, оло алдыста салкынга энгилгей. (*А. Ад.*) 4) Јаскы кеен Алтайда салкынга мааны јайылгай, Ильичтин күнин чалыдып, айткан сөзин угускай! (*И. Мух.*) 5) Эзинге мааны элбирегей — эрчимдү иш макталгай. 6) Ичкери алтап баскайым, иштенер ишти эткейим. 7) Јайымга чыккан албатым јажын-чакка јыргагай. 8) Конгур түктү кулуном атка качан јеткей не? Қой кабырган кул бойым күнди качан көргөйнем? (*Озогы кожонгон.*)

237. Кычырып јөпсинер кеберлү глаголдор бар үлгерди чыгара бичип алыгар.

1. Сибирь, сен чечекте, мактал.
Амыр иш-јолыс макталгай.
Россиянын сүүген кызы деп,
Сени албатыс адагай.

(Кожонг.)

2. Онон ары барып јатса,
Темир шоор ташта јадыры.
Өскүс уул оны алала,
Шоорлоп тартып ойноордо,
Уй баштаган кара бука
Огурып-бустап чыгып келди.

(«Өлөнгирден».)

46 §. Амаду кеберлү глаголдор.

Кандый бир действиени эдерге амадап турганын көргүскен глаголдорды амаду кеберлү глаголдор деп айдар. Амаду кеберлү глаголдор келер өйдин глаголдорына *-га, -ге, -го, -гө, -ка, -ке, -ко, -кө* деп кожуталар кожулып бүдет: *аларга, келерге, ойноорго, көрјп јүрерге, баспаска, мендебеске*.

Амаду кеберлү глаголдор өйлү ле молју кеберлү глаголдорло кожо турар аргалу, темдектезе: *барарга **јат**, учарга **турды**, билерге **сананза**, келерге **турза**, уйуктаарга **јатса**, көрөргө **келгежин**.*

Амаду кеберлү глаголдор эрмекте глагол-айдылаачыны јартап, айалга болуп турар, темдектезе; 1) *Таң текии **јарыгалакта**, Эртечи ишке **барарга** мендеди.* 2) *Төрөл колхозын **байгызарга** Эмилчи эрчимдү иштеген.*

Амаду кеберлү глаголдор өйлү кеберлү глаголдорло кожо туруп, эрмекте айдылаачы да болор, темдектезе: *Мен баян **ойноорго** турум.*

238. Глаголдорды амаду кеберге тургузып бичигер. Кожулталардын чын бичилерине ајару салыгар.

Тут — тударга, кел — келерге; сүү, шүү, коры, бөли, мөрөйлөш, болуш, барба, тап, сук, мендебе.

239. Кычырала, глаголдорды јартагар: кандый кеберлү глагол, кандый кожулталар алынган. Амаду кеберлү глаголдорды, кожулталарын төзөгөзинен чийүчек ажыра бөлип, чыгара бичап алыгар.

1) Јаан улуска јаантайын болужып жүр. Тон кийип аларга, тепкиш өрө чыгарга, уур неме апарарга болужып тур. Кижилыгылган болзо, турарга болуш. Карган улуска, кичинек балдарга јол кечерге болуш. Болуш сураган кижиге болушпаска болбос. 2) Кижил бойынын ижин сүүзе, оны јилбиркеп этсе, оны бүдүрерге де јенил болор. 3) Советский улус государственный ла колхозный јөөжөни үребеске, оны көптөдөргө, байыдарга јөмөжөт. Бу керекте јаан болушты балдар база јетирет.

240. Кычырала, глаголдордын кеберин јартагар. Олордын кезигиле эрмектер тургузып бичигер.

Учарга, артпаска, билип аларга, јааназа, үренип божозо, јарангај, өнжигей, јаратсын, иштейли, көргөжин, иштеерде, төзөлөр, көптөдип јат.

241. Амаду кеберлү глаголдордын кожулталарынын алдыла чийү тартып, эрмектерди бичигер. Олор эрмектин кандый члендери болгонын айдып беригер.

1. Јайлуга көчөтөн өй јеткен. Бүгүн энирде айдын ак толуну көрүнзе, эртен тура көчөргө јараар. (П. Куч.) 2. Көк бөрү үренини кабарга тап этти, је үрени онын алдынан учуп чыкты.

(Чөрчөктөн.) 3. Жалку иш этпеске шылтак бедреер, курсак ичерге озо келер. (Кеп сөс.) 4. Күл кыраны ла мааланы удобрять эдерге керектү.

47 §. Жакылта кеберлү глаголдор.

Жакылта кеберлү глаголдор кандый бир действиени бөүдүрзин деп жакарып турганын көргүзүп жат, темдектезе: *Жаны үйе шыра билбезин. Адалар айылда амыр отурзын!* (А. Ад.)

Бастыра глаголдордын төзөгөзи жакылта учурлу болор: *ал, бер, анда, айдып бер, жалтанба.*

Жакылта кеберлү глаголдор жүзүндерле кубулып жат, же 1-кы жүзүни жакылта учурлу болбой, жөпсинген ле кычыру эткен учурлу боло берет: темдектезе: *мен барайын, бис баралы* эмезе *баралык*.

Жангыс тоодо

Көп тоодо

мен барайын

бис баралы (баралык)

сен бар (барзан)

слер барыгар

ол барзын

олор барзын (дар)

1-кы жүзүнде көп тоодо жакылта кеберлү глаголдын *-алы, -ели* деп кожулталарынын калганчы үндү табыжы тўжўп, көп тоонун кожултазын алынар аргалу: *бис баралы — баралдар, көрөли — көрөлдөр* эмезе олорго *к* деп тўйук табыш кожулар аргалу: *бис баралы — баралы-к*.

2-чи жүзүнде жангыс тоодо кожулта алынбай да турар эмезе *-за* деп кожулта алынып турар: *тур, турзан; чык, чыксаң; көп тоодо, өйлү кеберлү глаголдор чылап ок, -ыгар, -гар (-аар)* деп кожулталар алынар: *барыгар (бараар)*.

3-чи жүзүнде жангыс тоодо *-зын, -зин, -сын, -син* деп кожулталар алынат, же бу ла кеберине көп тө тоонун кожултазы кожулар: *барзындар*.

242. Кычырала, глаголдордын кеберлерин көргүзүп беригер. Жакылта кеберлү глаголдор кандый жүзүнде турганын көргүзеер.

1. Поэттен шоркырап суу сурады:

«Үлгериннинг мен чечени болойын,

Санаа-шүүлтеннинг тереңи болойын,

Үлгерине кирип, жалтырайын».

(С. Суразаков.)

2. Жабага малыс ат жеткен,
Жалын сыймап минели.
Жайзандар жаңы базылган,
Жайым жакшы ойнойлы.

(Албатынын кожоңы.)

3. Ойно, ойно, топшуурым,
Унинг улай угулзын!
Өмө-јөмө ижибис
Элде-јондо макталзын!

(Албатынын кожоңы.)

4. Амыр-энчү бистинг ижисти
Амыргыдый ўнингле мактазан.
Ыраактагы нөкөрлөрести
Ырысту жүрүмге кычырзан.

(Л. Кокышев.)

243. Кычырала, карарта базылган сөстөрдin кеберин ле учурын түндешти-
рип јартаар. Жакылта кеберлү глаголдор бар эрмектерди чыгара бичип алыгар.

1. Ажанар алдында колыңды самындап јунарын ундыба.
Столдо түс отур, коркойбо, столго јатпа, чаганактанба, бутта-
рыңды буландатпай отур. Мендебей, табыштанбай ажан, кур-
сакты жакшы чайнап ји.

2. Јүзүн-јүүр сырга, јүстүк, јинји кийерге **јилбиркебе**. Кийи-
минг баалу бөстөн эмес, тегин де бөстөң **болзын**, је сен оны
ару тудуп, чеберлеп **кийип жүрзег**, ол јараш көрүнер.

244. Глаголдорды молју, јөпсинер ле амаду кеберлерге тургузып, бйлөрлө,
јүзүндерле кубултып бичигер.

Ајыкта, бириктир, көрүп жүр, шинде, кичеен, үрен.

245. Кычырып, жакылта кеберлү глаголдордын јүзүндерин јартагар.

1. Карыбас жүрүмди биске берген
Болот баатырга мак **айдалык**.
Качан да болзо кожо болорго,
Ару жүректен сөс **алалык**.

2. Икилимнинг коо ўнин
Кобы-јиктерге **апарзан**.

Кожондоп айткан сөзимди
Колхозторго **жетирзен.**

3. Алтай-Буучай баатырдый
Өлбөс, мөңкү ийделү **бол!**
Аткан огын көстүдий болуп,
Ачап өштүни жаспай тийзин.

(П. Кучияк.)

246. Якылта кеберлү глаголдор бар, улу байрамдарга учурлаган лозунг-
тарды эске алынып, бичип алыгар.

К ө р г ү з ү. 1-кы Майдын байрамы эзендик болзын!

247. Ұлгерди кычырып, глаголдордын кеберин, учурын жартагар.

...Балазынын бажын эркелеп сыймаган
Эненин колдоры ырысту болзын.
Түжиле иштеген, садтарды сугарган
Садөскүреечи колы түжүмдү болзын.
Өлтүреечининг колы кургап калзын,
Хиросима шыразы ундылбай артсын.
О колдор, слер жүрүмнинг чечеги,
Келер ырыстын мөңкүлик кереги.
Жүзүн өңдү колдор бириксин,
Жүрүм өлүмди качан да жеңзин.
Эзендик болзын колдор дейдим,
Иштеңкей ару колдорды сүйүйдим!

(С. Жузиев.)

Сурактарга каруу беригер.

1. Глаголдын кеберлерининг учурын ла бүдерин (өйлү, молжу, жөпсинер, амаду, якылта) тартап беригер. Олор эрмекте кандый член болуп турат. Темдектеп, глаголдор айдып беригер.

2. Глаголдын кажы ла кебери канайда кубулып турганын тартайла, темдектеп кубултып беригер.

3. Тургуза өйдин ле келер өйдин глаголдоры өткөн өйдин ордына турар учуралдарга эрмектер айдып беригер.

248. Глагол-синонимдерге учурына келиштире адалгыштар кожуп бичигер.

К. Ө р г ү з ү. *Азырал белетеер.*

Белетеер, эдер, төзөөр, жазаар; электеп јат, шоодып јат, уйат-тап јат. јамандап јат; јүрген, јаткан, јуртаган.

249. Глаголдорго удур учурлу глаголдор кожуп бичигер.

токтобогон — ...	ундып салган — ...
божогон — ...	жооногон — ...
таппады — ...	јукарган — ...
тыңыды — ...	калынжыган — ...

250. Ұлгерди кычырып, учуры көчүре айдылган сөстөрдү таап, јартап беригер.

Бүрлер шылыражат, шымыражат.
Мөңүн башту тайгалар
Шанґдар чылап күнүрежет.
Ак тумандар арчылып,
Арыскан туулар улуркайт.
Алтын јалбырак јардыма
Айланып түжеле, јажыркайт.

(А. Адаров.)

Кажы ла эрмектин баштаачызын ла айдылаачызын чыгара бичип алыгар.

251. Бичип алыгар. Кычырала, айдып беригер: кандый эрмекте сурак, јөп, јакару, кычыру, күүнзегени бар.

Партиянын съездине јарамыкту сый белетейли.

Койчынын некелтелерине ајару эдигер.

Малды коромјы јогынан кыштадалы.

Јурттын ла городтын культуразы учун эрчимдү тартыжыгар!

Бистин областта иштин једимдери учун өткөн тартыжу оноң ары тыңызын!

252. Глаголдын божодылган букваларын тургузып бичигер.

Кажы ла кижы бойынын Төрөлине, албатызына чындык болґонын ижиле көр. үзип јат. Кижинин билгири ижинен, эткен керектеринен көр..нет.

Кижини иштеп турган јери јаран..ырып турган эмес, кижы ол јерди јаран..ырып јат.

Бистин јашөскүрим кандый ла ишке к..нзеп барат.

Јашөскүрим Комсомольск-на-Амуре городты, Московский метрополитенди, Братский ГЭС-ти ле коммунизмнин өскө дөстройкаларын бү.үрөрдө эткен героический ижинин магы телекейге жарлал..ан.

253. Берилген сөстөрдү келиштире кубултып куучын тургузып бичигер.

Эртен тура, мен, тышкары, чык. Көстөр, жүм, бойым да, билбей кал. Ак, кар, киж, көстөр, кылбык, тур. Ончо, неме, мындый, жараш, бүдүм, болгон, мен, качан да, көрбө. Кайдаар, ла, көрзө, ак, бол. Јер, туралар, үсти, агаштар, ончо, ак, жууркан, жабын, јат. Анчадала, агаштар, жараш, көр. Агаш, кажы, ла, будак, ак, јун, кар, јат. Мен, узак, труба, бастыра, бойым, ак, бол, бер.

Удабай, берди, күн, айаза. Бис, чанак, чана, конёк. јынғыла.

254. «Улу Октябрьдын байрамына бис канайда белетенип турус» эмезе «Қалганчы пионерский сборды бис канайда өткүрдис» деп темалардын бирүзине јаан эмес сочинение бичигер.

48 §. Глаголдордын бүдери.

Башка-башка куучын-эрмектин бөлүктеринен (адалгыштан, солумадан, тооломодон, јарталгыш ла кубулбастан) сөс бүдүрер кожулталардын болужыла јангы глаголдор бүдүп јат.

Қычырып, кажы ла глагол кандый куучын-эрмектин бөлүгинен бүткенин јартап беригер.

1) **-та, -те, -то, -тө; -да, -де, -до, -дө** деп сөс бүдүрер кожулталардын болужыла бүткен глаголдор:

баш — башта

јаман — јаманда

иш — иште

ас — аста

кожон — кожондо

төмөн — төмөндө

2) **-ла, -ле, -ло, -лө** деп сөс бүдүрер кожулталардын болужыла бүткен глаголдор:

сула — сулала

башка — башкала

күндү — күндүле

эрке — эркеле

тоо — тооло

озо — озоло

3) **-сын, -син, -зын, -зин** деп сөс бүдүрер кожулталардын болужыла бүткен глаголдор:

соок — соок**сын**
јакишы — јакишы**зын**
уур — уур**зын**

көн — көн**син**
мен — мен**зин**
жок — жок**сын**

4) -р, -ар, -өр, -ур:

каткы — каткы**р**
боро — боро**р**

ак — ага**р**
јалку — јалку**ур**

5) -кар, -кор, -гар:

баш — баш**кар**
от — от**кор**

куу — ку**гар**
сары — сар**гар**

6) -ырка, -ирке, -үрке, -рка:

бай — бай**ырка**
күч — кү**чүрке**

јакишы — јакиш**ырка**
улу — ул**урка**

7) -а, -е, -о, -ө, -ы:

ат — а**да**
јаан — ја**ана**
түн — тү**не**
бош — бо**жо**

кыйын — кый**на**
ойын — ой**но**
өрт — өрт**ө**
бай — бай**ы**

255. Бичип алала, глаголдордын сөс бүдүрер кожулталарын таап, алдыла чийүчөк тартаар. Ол глаголдор куучын-эрмектин кандый бөлүктөрүнөн бүткенин тартап беригер.

1) Туста, темдекте, жолдо, макта, көстө, бийикте; 2) јайла, эркеле, эртеле; 3) асын, јөпсин; 4) тоскур; 5) кыйгыр, санаарка; 6) јажа, јыта.

256. Сөс бүдүрер кожулталардын болужыла глаголдор бүдүрүп бичигер.

Кузук — кузук**та**; балык, кыш, чай, кай, туура, көрүк, јаан.

257. Берилген глаголдор кандый куучын-эрмектин бөлүгүнөн, кандый сөс бүдүрер кожултанын болужыла бүткенин тартаар.

Көптөди, аңдады, өркөлөгөн, өрөлөди, јакшызынган, мензинер, көгөр, бийиркебе, чечерке (чечен).

Кезигиле эрмектер тургузып бичигер.

258. Глаголдорды кычылала, тазылы ла сөс бүдүрер кожулталарын көртүзүп береер. Кажы ла глаголды үч өйгө тургузып бичигер.

К ö р г ү з ү. *Баштап жат, баштады, баштаган, баштаар, баштайтан.*

Көктө, озоло, одорло, башкар, адын ада, жолук.

259. Кычырала, карарта базылган глаголдордын бүдүмин ылгап береер.

1. Тойчы кышка **белетенди**. Жети койдын терезинен жаңы тон **көктөп отурды**.

2. Таадам жоктулардын озогы кыйын-шыралу жүрүми лe олордын эмдиги ырысту, сүүнчилү жүрүми керегинде сүрекей **жарт куучындады**.

Мен колхозтын бозуларын азырагам. Бисте Жееренек деп бозу бар болгон. Ол чыккан ла бойынча мөөрөгөн. Ол биске чек амыр бербеген. Мен эркеледип, сыймап та турадым, же эш неме болбоды. Ветеринар эм берген кийининде, бозунун мөөрөйтөнн токтогон. Онын ичи оорыган эмтир.

49 §. Глаголдон глаголдор бүдери.

Глагол глаголдон база бүдөр аргалу.

Глаголдын төзөгөзине сөс бүдүрер аңылу кожулталар кожулып, жаңы глаголдор бүдүп жат.

1) **-ын, -ин, -ун, -үн, -н** деп кожулталардын болужыла **я** н д ы р а учурлу глаголдор бүдүп жат: **кымын, кийин, јунун, көр үн, таран.**

2) **-ыл, -ил, -ул, -үл, -л** деп кожулталардын болужыла **а** л д ы р а р учурлу глаголдор бүдүп жат: **көдүрил, угул, сөгүл, мактал.**

3) **-ыш, -иш, -уш, -үш, -ш** деп кожулталардын болужыла **ө** м ө учурлу глаголдор бүдүп жат: **алыш, кириш, болуш.**

4) **-тыр, -тир, -дыр, -дир; -ур, -үр, -ар, -ыр, -ир; -гус, -гүс, -кур, -күр, -т** деп кожулталардын болужыла **а** л б а н учурлу глаголдор бүдүп жат: **бастыр, кондыр, өскүр, тоскур, јундур, отургус, жүргүс, ойнот.**

5) **-гыла, -гиле, -гула, -гүле, -кыла, -киле, -кула, -күле** деп кожулталардын болужыла **т** а к ы п эдер учурлу глаголдор бүдүп жат: **аткыла, кескиле, келгиле.**

260. Кычырып, карарта базылган глаголдор кандый кожулталардын болужыла бүткенин, кандый өйдө турганын жартагар.

I. 1) Көптөй берген малыбыс көк өлөңгө **тойынды**. 2) Түрген суунун чакпыны ташка тийип **чачылды**. 3) Ташту тууларды эдектей чанкыр жолычак **чөйилет**.

II. 1. Эмчектери байбандап,
Уйлар араай **жангылайт**.
Куйруктары чычандап,
Куу бозулар **мантажат**.
2. Јаш тужында өскөн јерим
Чек башка **билдирет**.
Күски ак өркөлөр дө
Меге солун **көрүнөт**.

(Э. Палкин.)

261. *Тут, көр, чечекте, башта* деп глаголдордон сөс бүдүрер кожулталардын болужыла јандыра, алдырар ла өмө учурлу глаголдор бүдүрүп бичигер.

К ө р г ү з ү. *Јун-ун, јун-ул, јун-уш.*

262. Берилген глаголдордын учурын јартап береер. Олордын сөс бүдүрер кожулталарын төзөгөзинен чийүчекле бөлип бичигер.

Кичеен, јайыл, ичиш, јундур, көчүр, өскүр, тургус, көргүс, таныт, келгиле.

263. *Ат, јул, көр, тут* деп глаголдордын төзөгөзинен албан учурлу ла такып эдер учурлу глаголдор бүдүреле, көргүзү аайынча бичигер. Олордын кезигиле эрмектер тургузып айдыгар.

К ө р г ү з ү. *Кеч-ир, кеч-киле.*

264. Эрмектерди кычыраар. Глаголдордын бүдүмин ылгап береер.

1) Озогызынан он артык болуп, Малчы-күдүчи јазылды, ойноп-јырғап сүүнди, ончо бойы чечектеди. 2) Какпы таштын алдынан кызыл түлкү чыгып мантады. 3) Ак булутка једип калган ак өргөө көрүнди. (*Чөричөк.*) 4) Иван Сергеевич Тургенев романдарында ла куучындарында јадын-јүрүмди чындык көргүскен. 5) Орел деп городто Тургеневтин јаан музейи төзөлгөн. 6) Кујурлу сууларды јакалай јиилектү агаштар јайканышты.

265. Божодылган букваларды тургузып бичигер. Карарта базылган глаголдордын бүдүмин ылгап беригер.

Качан да **оройты..а**, өйди калас **өткүр..е**, баштап алган керегинди учына јетирбегенче **ташта...а**. Үредүде, иште шалы

бол..о. Бойын ару-чек бол: айылдын ичин **јудат..а**, кийиминди кирлет..**е.** Тын **табыштан..а**, төрөөндөринге ле айылдаштарына чаптык **эт..е.** Улусла кезем, кату **куучындаш..а.**

266. Кычырып, карарта базылган сөстөр кандый эпле бүткенин јартап алыгар.

1. Јер **тожонтый** берген. Кастардын јалбак кызыл тамаштары килен тошко тайкылып, **ыраак** јынғылай бергилейт.

2. **Эниргери** күн **айаза** берди. Көк тегериде **энир чолмон** чок-торыла **ойноп** турды.

3. Аралда кандык торт ло **соодоп** јүрген **кыстардый**. Ортозы-ла өдүп баратсан, сени көзинин кырыла көрүп, **каткырыжып** турар. Сан ла башка **өзүм!**

267. Кычырала, кандый сөстөр јаан буквадан бичилгенин, кандый сөстөр кавычкада турарын јартап беригер. Ат деп тазылду сөстөрдн чыгара бичийле, бүдүмин ылгап беригер.

„Горно-Алтайск“ деп теплоход.

Ыраак Түндүктин тегистеринде ле талайларында «Горно-Алтайск» деп атту теплоход јүрүп јат. Бу кереп өскө ороондор-дын портторында токтогондо, көп јилбүлү туштажулар болуп јат. Темдектезе, «Горно-Алтайск» Япониянын портында токтоордо, бистин керепке орус тилге үренгилеп турган япон үренчиктер айылдап јүрген. Олор Советский Союзтын балдары канайда үренгилеп турганына јилбиркегендер.

268. Уренгенин эске алынып, сурактарга каруу беригер.

1. Алтай тилде јангы сөстөр бүдетен кандый эп-аргалар бар?

2. Куучын-эрмектин бөлүктери (адалгыш, јарталгыш, тооло-мо, солума, глагол) кандый эп-аргалардын болужыла бүдүп јат? Кажызын ла темдектеп јартагар.

3. Сөстөрдн бүткенин, учурын јартап беригер.

Баскында, талтүш, төзөгө, тамыскыш, элчиледи, јарыткыш, эркек, өткүрди, өскүрген, јалтанбас, јарылгыр, јартамал, кем-кем, бир канча, кем де, ончозы, бежинчи, сегизен, јенестий, јуучыл, јенүчи, чайнам, уушта, ишмекчи, бала тужы, Каракол, агаш айыл, көрүп ал.

IV—V КЛАССТАРДА ҰРЕНГЕНИН ҚАТАП КӨРӨРИ.

269. Журукты ајыктап көригер. Анда не јуралганын куучындап берер.

270. Кычырып, айдылар амадузыла эрмектер кандый, јартагар. Темдектеп, бир табылу, бир суракту, бир јакару эрмек чыгара бичип алыгар. Олорды члендериле ылгагар.

1. Күлүмзиренген көстү кару Ленин
Күнүг ле мени чындыкка үредет. (А. Ад.)
2. Јаңы жүрүмди төзөөринде
Јаан тузам јетпес пе? (А. Еред.)
3. Колхоз, совхозтын јалаңдарында
Омок улус иштегилейт.
.....
Укту кой, јылкы, уйлар

Меесте, аралда отойт. (А. Сар.)

4. Қобы-жиктинг корбозын
Койыс жийле тойынзын!
Колхоз, совхоз жаранып,
Кожултазы көптөзин! (Кожонг.)

Калганчы үлгерди оморкогон үнле кычырып беригер. Оморкогон, кайкаган, зүйүнген, ачынган үнле айдылар эрмектердинг учында кандый темдек турар?

271. Кычырып, кажы ла куучын-эрмектинг бөлүгине 3—4 талдап, көргүзү аайынча бичип алыгар.

1. Адалгыш: чөл,...
2. Жарталгыш: ....
3. Тооломо: ...
4. Солума: ...
5. Глагол: ....

Жаскы чөл.

Чөл жаскыда жарана берет. Көк-жажыл өлөңниң ортозынан кызыл-торко, сары-торко чечектер көрүнүп келет. Андый чечектердин жараш жыдын жыткарып ла отургадый. Жаскы чөлдө кулан деген жылкылар, эликке жүзүндөш жеерен деп тындулар жүрөт. Кулан сүрекей түргөн мантап жат. Ол мантап бир часка алтан беш—жетен километр жер өдөр.

Куланның мантаганын көргөн болзогор, жаражын не деер!

272. 271 таскадудан темдектеп бичиген кажы ла куучын-эрмектинг бөлүгининг лексический учурын ла грамматический учурын жартап беригер.

Сурактар ла жакылталар.

1. Эрмек керегинде куучындап береер: эрмек дегени не, эрмектинг члендери деп нени айдар, төс лө эченги члендерин жартап береер. Эрмек айдылар амадузыла кандый болор? Кениткен ле кенитпеген эрмектер темдектеп береер.

2. Сөстинг лексический учуры дегенин канайда билип алдыгар, темдектеп береер.

3. Сөстинг грамматический учуры деп кандый учурын айдар, база темдектеп береер.

4. Сөзликтинг бастыра сөстөри канча куучын-эрмектинг бөлүгине бөлинип жат, адап беригер.

5. Глаголдын лексический учуры ла грамматический темдектери керегинде куучындап беригер.

6. Јарталгыштын лексический учуры ла грамматический темдектери керегинде куучындап беригер.

7. Эрмекти куучын-эрмектин бөлүктөрине толо ылгап беригер: *Бистин ороондо јүс одус башка тилдү албаты јуртап јат.*

ЭРЕНИС.

50 §. Эренистин учуры ла грамматический темдектери.

Глаголдын ла јарталгыштын учуры бар сөстөрдү эренис деп айдар.

Эренис учурыла глагол чылап действиени темдектеп јат, је действиени предметтин кубулып турар темдеги эдип көргүзет: **кычырап** бичик, **азыраган** мал, **кезетен** аш, **чапкадый** өлөн.

Эренисте глаголдын кеберлери бар: **ачыган** чеген, **учар** куш, **јалтанбас** кижии.

Глаголдын өйлөрүнүн кеберин алынган эренистер өйин көргүзөр учурын јайылтып, предметтин јаантайын бар темдегин көргүзип турар. Олор учурыла глаголдон ырап, јарталгышка јуук болор. Темдектезе: **чалып турган** күй; **үренер** бичик. Андый эренистер јарталгыш чылап к а н д ы й? деп суракка каруу берип, эрмекте јартаачы болуп турар. Темдектезе: **Чапкан** өлөн **түрген** кургай берди.

Эрмекте эренис эдилгенин темдегин көргүссө, айалга да болуп турар. Темдектезе: **Борјон Јыргалович** чеденге **артылып алган** узак турат. (Ј. Каинч.)

273. Кычырып, эренистин глаголло, јарталгышла түнөй темдектерин айдып береер. Эренисти јарталып турган сөзиле кожо чыгара бичип алыгар.

Сени айландыра јаткан не ле неме: отурган партан, үренип турган школын, клазын, кычырып турган бичигин, кийген кийимин, јип турган курсагын — ончозы кижинин колыла эдилген. Үренип алзан, јүрүмге керектү немени сен бойын эдерин.

274. Кычырып, карарта базылган сөстөрдүн кажызы эренис-јартаачы, кажызы глагол-айдылаачы, ылгап беригер.

1) Күс келген, аш **бышкан**. 2) **Бышкан** аш алтын јаландый саргарат. 3) Эмди колхозчылар аш **кезер**. 4) Удабай ла учы **көрүнбес** јаландарда аш **кезер** машиналар таркыража берди. 5) **Тенкейишкен** клаттар, јаан городтын туралары чылап, јерге-лей тура берди. 6) Колхозтын јаландарында јайгыда обоолор,

күскиде дезе ашту клаттар **тенкейишкен** турар. 7) Күскиде анчылар көп ан **аткан**. 8) **Аткан** ок јерге тўжер, **айткан** сөс жүрекке тийер. 9) Аш-курсақты ичип отур, айдар сөсти айдып отур. (*Укаа сөс.*)

275. Берилген сөсколбуларда эренгистер кандый предметти јартап јат: действиени эткен предметти бе, айла действиеге бойы алдырткан (действие ого көчкөн) предметти бе, јартап беригер.

Өскөн агаш, өскүрген агашты, бүдүрген ишти, бүткен иш, уйуктаган бала, уйуктаткан баланы.

276. Берилген сөстөрдн бир эрмекте глагол-айдылаачы, экинчизинде эрегис болор эдип, эрмектер тургузып бичигер.

Көргүзү. *Удабас ла турналар јанар. Күскиде јанар куштар бистиг јерде көп.*

Чыгып келген, кургап калган, бичип алар, үренер, амырайтан, атанган.

51 §. Эренгистердин кубулары.

Эренгистер эрмекте јангыс та јартаачы болуп, кубулбай турар эмес, олар адалгыштын ордына туруп, көп тоонын, кубулткыштардын ла жүзүннннг мензинер кожулталарын алынар. Андый эренгистер эрмекте адалгыш чылап, баштаачы да, толтыраачы да болуп турар. Темдектезе: 1) *Бирлик жүргендер бийлетпес, эптү жүргендер ээлетпес.* Кем? — *жүргендер* (баштаачы). 2) *Арыганды амырадатан, аштаганды азырайтан.* Кемди? — *аштаганды, арыганды* (толтыраачы).

277. Кычырып, эренгистердин грамматический темдектерин, кандый член болуп турганын јартагар.

Кеп сөстөр.

1. Эдердин эргеги ус, этпестин тили ус.
2. Мылтык алганы анчы болды,
салда алганы кырачы болды.
3. Ұрлү жүргендер ўркибес, кожо жүргендер коркыбас.
4. Эптү жүргени элге туза, јөптү жүргени јонго туза.
5. Озологоны от алар, кыймыктаганы кыр ажар.

Эренгистердин сурагын ла кубулткыжын скобкада көргүзип, кеп сөстөрдн бичип алыгар.

278. Берилген сөстөрдөн эрегистер бүдүрүп, эрмектер тургузаар.

Көргүзү: *Анчылар кўннинг чыгарын сакыды.*

Озологон, келген, жарыжар, айылдап барган, жажарган, билип алган.

279. Кычырала, адалгыштар чылап кубулып турган эрегистерди ле жар-талгыштарды таап, көргүзү аайынча бичип алыгар.

Көргүзү. **Аткырдын** (жарталгыш) *огы алтан кулаш.*

Атпастын (эренис) *огы алты кулаш. (Кеп сөс.)*

1. Озологоны от алар. 2. Иштенкейдин колы ус, иштебестин тили ус. (*Кеп сөстөр.*) 3. Агы агастый, каразы килингдий, базыды каргаадый. (*Саныскан.*) 4. Жарышта озологондорго сый бердилер. 5. Најызы једин келгенин ол бүгүн ле укты. 6. Кулакка сыгырган салкын, тууларды силкиген күкүрт токтоп калды.

52 §. Эрегистердин бүдери.

Глаголдордын өткөн ойининг кеберин алынып бүткен эрегистер **-ган, -ген, -гон, -гөн, -кан, -кен, -көн** деп кожулталу болор: *јарган* одын, *көргөн* кино, *кескен* калаш;

келер ойдинг кеберин алынып бүткен эрегистер **-ар, -ер, -ор, -өр; -атан, -етен, -отон, -өтөн, -йтан, -йтен, -йтон, -йтөн** деп кожулталу болор: *амыраар кўн, иштеер ой; тартатан* өлөн, *кечетен суу, ойнойгон улус.*

Эрегистер глаголдын төзөгөзине мындый сөс бүдүрер кожулталар кожулып бүдер:

- 1) **-галак, -гелек, -голок, -гөлөк:** *кургагалак* јер, *эригелек* јер; **-калак, -келек, -колок, -көлөк:** *баскалак* бала, *бүткелек* иш;
- 2) **-гадый, -гедий, -годый, -гөдий;** *баргадый* јер, *көргөдий* јер; **-кадый, -кедий, -кодый, -көдий;** *чапкадый* өлөн, *келишкедий* иш.

Эрегистер бир эмезе эки де төзөгөлү болор: **саар уй, соготон аш, көрүн тургадый журук.**

280. Кычыраар. Эрегистер кандый кожулталардын болужыла бүткенин јартагар.

1) «Анчы, анчы, сен аткадый бөрү көрдим, экү барып ада-лык» — деп, боро кушкаш айтты. (*Чөрчөктөн.*) 2) Ачар оозы

бар — ажырап тамагы жок. (*Табышкак.*). 3) Билер кижиге бир сөс, билбес кижиге мунг сөс. (*Кеп сөс.*) 4) Аткап ок јерге түжер, айткан сөс жүрекке тийер. (*Кеп сөс.*) 5) Амадаган иш тебүлү өдөт. (*А. Ад.*)

281. Бир ле глаголдың төзөгөзинен башка-башка кожулталу эренистер бүдүрүп, ологго адалгыштар кожуп бичип алыгар.

Көргүзү. *Кес — кескен сыр, кезер одын, кезетен аш, кес-келек аш, кескедий агаш.*

Урен, катап көр, амыра, иштен, кичее, болуш.

282. Эренистерди јартап турган сөстөриле кожо чыгара бичигер. Бүдүмин, чын бичилерин јартап беригер.

Тыт.

Туулу Алтайда сүрекей элбек бүткен өзүм — тыт агаш. Бу эң артык строительный материал. Кызыл тыттардап туткан туралар јүс јылдап ажыра туруп јат. Тыттап эткен күрлер де сүрекей бек болот. Је мындый јакшы, мындый бек тыттар бистинг орооннын бастыра јерлеринде өспөй јат. Анчадала түштүк талаларда тыт агашты көрөргө дө таппазыгар.

Албатынын хозяйствозынын стройкаларында тыт агаш сүрекей керектү. Онын учун оны элбеде өскүрер иштер төзөлгөн. Тыттын чочогойлорын јуур ишке үренчик балдар јаап јөмөлтө этти. Школдың үренчиктери Себининг, Јайзап јуртынын тыттар өскөн кырларынап он тоннадап ажыра чочогойлор белетеп берген.

Бу чочогойлордың үрендери областьтын ла орооннын көп тоолу питомниктеринде отургузылар. Бир канча јылдар өткөн кийининде ай-кара тыттар ар-бүткенди јарандырып, албатынын хозяйствозына тузазып јетирер.

53 §. Јайылган эренистер.

Бир эмезе эки төзөгөлү эренистердеп өскө, бойы алдынап јартаачы сөстү эренистер бар.

Јартаачы сөстү эренистерди јайылган эренистер деп айдар. Темдектезе: *Элен чакка бузулбас үлгери албаты-јонго јайыла берди.* (*С. Сур.*)

Јайылган эренис эрмекте бир эченги членнинг бодолы болор,

бир суракка каруу берер: **Волейбол ойноор** площадканы балдар жазап алдылар. (Кандый площадканы? — волейбол ойноор.)

283. Жайылган эренгистерди ылгап беригер: эренгисти жартап турган сөстөр кандый суракка каруу берет, кандый куучын-эрмектин бөлүгү болот? Жайылган эренгистү 3—4 эрмек талдап, чыгара бичип алыгар.

1) Мөрөйдө жарыжатан аттарды уулчактар кичееп көрөт.
2) Уйада жаткан жымырткадан учар куш бүдөр. (*Кеп сөс.*) 3) Жүректен айдылган сөс жүрекке тийер. (*Кеп сөс.*) 4) Ада-энеме тай ат көдүрбес, тар эжикке батпас эземинди мен ийип жадым.
5) Эмдиги ойдин жииттери телекей кайкагадый керектер эдет.
6) Кыжына жигедий курсагын тийин белетеп алат. 7) Араай соккон жыбар-салкын «аш болор» деп шымыранат. 8) Бүгүн чыккан кызыл күн озогызынан жаркынду. Бүгүн жүргөн өскүрим озогызынан ырысту. (*Н. Ул.*) 9) Жаскы күнде эдетен жаагы талбас алтын күүк, жаш агаштын бүрлерин жайылта эткен алтын күүк. (*А. Модоров.*)

284. Адалгыштарга жартаачы сөстү эренгистер кожуп бичигер.

К ө р г ү з ү: *Көк айаска учуп чыккан космонавт.*

Жылдыстар, булут, тегери, кар, жер, чаначылар, мөрөй, күн.

285. Эренгистерге керектү адалгыштар кожуп, бичип алыгар.

К ө р г ү з ү: *Көгөрип өскөн көк элөн.*

Тегериге түртүлгөн..., кийим көктөйтөн..., жолло брааткан..., түжүми арбынду ашты тартатан....

Су ра к та р ла жа к ыл та ла р.

1. Эренгисте кандый куучын-эрмектин бөлүгүнүн учуры бар, жартап беригер.

2. Эренгисте глаголдын, жарталгыштын кандый грамматический темдектери бар?

3. Эрмекте эренгисти түнөй глаголдон канайда ылгаштырар? Эренгисти жарталгыштан канайда ылгаштырар? Темдек беригер.

4. Жайылган эренгистер деп кандый эренгистерди айдар? Темдек беригер.

5. Эренгистердин бүдөрүн жартап беригер, кажы ла кожултага темдек беригер.

6. Эрмекти члендерине ле куучын-эрмектин бөлүктөрине толо ылгагар:

Кара сууны жакалай өскөн чибилерде кара куйрукту эне тийин жайлап турган.

ЫЛГАНААЧЫ.

54 §. Ылганаачынын учуры ла грамматический темдектери.

286. Кычырала, сурактарга каруу берип, эрмектерди ылгагар.

Бозулар **тойынала**, азыралга жууктабай бардылар. Энезин **эмеле**, олор тойына берди. Кулактарын **талбайтып**, куйруктарын **чычайтып**, омок бозулар мантажып турды.

1. Кажы ла эрмектин баштаачызын ла айдылаачызын таап беригер.

2. Карарта базылган сөстөр кандый суракка каруу берет, эрмектин кандый членин жартап турат, олор эрмектин кандый члени?

3. Карарта базылган сөстөрдү глагол-айдылаачыла кожо чыгара бичип алыгар.

Көргүзү. Тойынала, жууктабай бардылар.

Предметтин төс действиин жартап, онын кожулта (эчени) действиин көргүзүп турган сөстөрдү ылганаачы деп айдар. Темдектезе: *Балдар иштенеле, амырады; Качан? эмезе нени эделе, амыранды? — иштенеле.*

Ылганаачыда глаголдын учуры (действиени темдектегени) ла кубулбастын учуры (действиенин жүзүн-жүүр айалгаларын көргүскени) бар.

Ылганаачы, кожулта действиени темдектегенине коштой, төс действиенин жүзүн-жүүр айалгаларын: канайда, канайып, нени эделе, качан, качанга жетире, не керектү, канча кире өткөнин көргүзөт. Эрмекте ылганаачы айалгалар болуп турар.

Ылганаачы эрмекте кубулбай жат.

287. Ылганаачыларды таап, олорго сурак тургузыгар.

Түргөн барып, Эзе буканын турган жерин көрди. Лымжак карды кыжырадып, Эзе сарайга кирди. Алып деп бука бойынын жылу төжөгинен турала, ынгыранып, чөйбө мөбөрөйлө, семис мойынын сунуп келетен. Ол эзендежип, жакшылажып тургандый, бажын да кекийтен болгон. (П. К.)

288. Кычырып алаар. Карарта базылган сөстөрдү түндөгөр: олордун кажылары ылганаачы, кажылары глагол-айдылаачы, айдып беригер.

1) Кичеемкей радиаторды **ачты**, жыды коомой суула тамагын жибитти. Радиаторды **ачала**, жыды коомой суула тамагын жибитти. Радиаторды **ачып**, жыды коомой суула тамагын жибитти. 2) Кичеемкей **аштаган**, кыйналып турган. Кичеемкей **аштап**, кыйналып турган. Кичеемкей **аштайла**, кыйналып турган. 3) Адынга ачынбай, бисти эмеш **миндирзен**. Бисти адынга **миндирип**, жорттырзан, Кичеемкей! Бисти адынга **миндиреле**, эмеш жорттырзан!

289. Кычыраар. Ылганаачыларды таап, олар эрмектин кандый членни жартап турганын айдып береер.

1) Мороженыйды тонурала, соок температурада тудуп жадылар. 2) Эзе манзаарып, бозомтык сарайдын ичин аяктады. 3) Энем форточканы ачала, комнатаны эзинге соктыртты. 4) Кузьмич суу экелеле, балык кайнатты.

55 §. Ылганаачылардын бүдери.

Ылганаачылар глаголдын төзөгөзине мындый кожулталар кожулып бүдет:

1. -ып, -ип, -уп, -үп, -п	<i>отурып, кирип, туруп, жүгүрүп, журап,</i>
2. -ала, -еле, -оло, -өлө -йла, -йле, -йло, -йлө	<i>отурала, киреле, коноло, көрөлө, тарайла, иштейле,</i>
3. -галы, -гели, -голы, -гөли -калы, -кели, -колы, -көли	<i>баргалы, келгели, ойноголы, көргөли, баскалы, кескели,</i>
4. -ганча, -генче, -гончо, -гөнчө	<i>барганча, келгенче, ойногончо, төзөгөнчө</i>
5. -канча, -кенче, -кончо, -көнчө	<i>јатканча, јеткенче, ооткончо, өскөнчө</i>

5. Ылганаачы глаголдын токтодулу төзөгөзинен **-й** деп кожултанын болужыла база бүдер: *барба — барбай, жүрбе — жүрбей.*

Ылганаачы бир эмезе эки де төзөгөлү болор: *куучындап, кычырала, кыйгырганча — бир төзөгөлү: куучындап береле андап баргалы, уйуктап јатканча — эки төзөгөлү.*

Аја ру: -а, -е, -о, -ө, -й деп кожулталар кожулып бүткен ылганаачылар башка туруп айдылбас, озор колболу глагол бүдүрүп турар: *чыга конды, тўже секирди, сооло берди, өд ө конды, ойной берди*. Же бу сөстөр такып айдылза, ылганаачы болуп башка да турар: *тура-тура арыды, каткыра-каткыра келип жат*.

290. 55 параграфта берилген кажы ла ылганаачы кандый глаголдын төзөгөзинен, кандый кожулталар кожулып бүткенин ылгап беригер.

291. Ылганаачыларды көргүзү аайынча бичип алыгар (көргүзүни база бичигер). Кожултазынын алдыла чийү тартыгар.

1. Төзөгөзи эки эмезе үч үйелү туйук табышка токтогон: *отурып, отургузып, ...*

2. Төзөгөзи бир үйелү узун үндү табышту: *соодып, шүүжип, ...*

3. Төзөгөзи үндү табышка токтогон: *корып, ойнобой, ...*

4. Төзөгөзи жангыс үйелү эрин үндү табышту: *жулуп, жүрүп, ...*

Јүгүрүжип, сүүнип, көргилеп, ойноп, оодып, јөлөнип, јуулып, тўжүрип, үргүлөп, үзүп, бөлип, бүдүрбөй, өңжип, шоодып, јумуп, көктөп, тўжүп, көптөй, јунуп, көчүп, јалкуурбай, өзүп.

Бүдүрген ижеерди база катап көрүп алала, сурактарга каруу беригер.

1. Ылганаачынын -ып, -ип деп кожулталары кандый төзөгөлү глаголдорго кожулып жат?

2. -п ла -й деп кожулталары кандый төзөгөлү глаголдорго кожулат?

3. Ылганаачынын -уп, -ўп деп кожулталары кандый төзөгөлү глаголдорго кожулып жат?

292. -ып, -ип, -уп, -ўп, -п деп кожулталардын болужыла ылганаачылар бүдүрүп бичигер. Олордын чын бичилерине ајару салыгар.

К ө р г ү з ү. *Тут — тудуп, јўр — јўрўп.*

Кес, аш, ийт, чык, уч, јўгүр, тут, јуу, шүү, јун, јул, үс, јўс, јет, көрүш, төзө, көр, коры, бөли, бүт, чочы, коркы, соот.

293. Кажы ла глаголдын төзөгөзине келишкедий кожулталар кожуп, ылганаачылар бүдүрүп бичигер.

К ө р г ү з ү. *Тут — тудуп, тудала, туткалы, тутканча, тудаберди.*

јет	түүн	коркы
иштет	јуу	солы
сус	оот	бөли
болуш	сүү	коры

294. Кычырып, ылганаачылардын кожулталарын көргүзип, чын бичилерин јартагар.

1) Озогызынан он артык болуп, кула чычкан жазылала, ойноп, мантап жүре берди. 2) Анда једип келеле, јаан јыргалга кожулды. 3) «Баланнын күүнин јандырганча, амзазан кайдар ан кардын». 4) «Кызынды ыйладып, јажын көргөнчө, јизен кайдар ан кардын» — деп, абакайы ого айдала, аннын кардын амзап ийди. 5) Арслан каан база амзады, амтанына чыдап болбой, он эргегин үзе чайнады. 6) Эки боро карчагалар түнге-түшке учуп келип, Өлөңчинин түнүгинен самара бичикти божодып ийди. 7) *Јалтанды* деп айттырганча, барып та келзе кайдар ол. 8) Алтын-Туујы баатыр бала алтан анды катай көрүп, јангыс окко тизе атты. 9) Кайран бойы Алтын-Туујы Эрлик бийден келген эки јыракыны тудунганча, темир бозогого тееп кирди. (*Чөрчөктөрдөн.*)

295. Точкалардын ордына *-ып, -ип* эмезе *-уп, -үп* ле *-п* деп ылганаачынын кожулталарын кожуп, эрмектерди бичигер. Тунгак туйук үнгүр эжерине көчө берер ээжини эске алынып иштегер.

I. Кургак четтин будактары тызыра.., јалбыштала күй.. јатты. Энези өрө тур.., очоктогы казанын ајыкта.., турундарды ичкери јылдырат. Онон бар.. ооктогон эт экелеле, казанга толтырасал.. ийген.

II. Көк-јажыл торкодый өзүмдер чөлдө бир ле айдын туркунына быж.., үрендери јерге төгүл.. калат. Онын кийининде олор изү күннин чогына күй.., чек јогол.. калар. Үрендери јердин кырытыжына салкынга көмө соктыр.., такы.. келер јылда ойто өз.., чөлди көк-јажыл кебисле бүрке.. ийер.

56 §. Јайылган ылганаачылар.

Бир эмезе эки төзөгөлү ылганаачылардан өскө бир канча јартаачы сөстү ылганаачылар бар.

Бир эмезе бир канча јартаачы сөстү ылганаачыны јайылган ылганаачы деп айдар: Эркелей *күн-келди деп чечекти-төжине јаба тудуп, кожочдоды.* (П. Куч.).

Јайылган ылганаачы эрмекте бир эчени членнин бодолы болор, бир суракка каруу берер.

Јайылган ылганаачыларды эрмекте айдар тушта үнле, бичиир тушта он јанынан запятойло анылаар: *Чайды азып салала, энем уй саарга чыкты.*

296. Токтой түжер темдектерине ајару салып кычыраар. Јайылган ылганаачыларды көргүзип беригер.

1. Сорко ыйлаарга турала, тымый берген. Танала экү оло
наҗылар болгон. Соркого ол җараштыра кожондоп, баатырлар-
дын җилбүлү жоруктары керегинде куучындап беретен. 2) Сырга-
чы тонын араайынан кийип алала, тышкары чыкты. Ол эски ча-
дырга кирип, от одурат. Табылана отурып алала, канказын азат.
3) Агылтырым куу тенгерини база катап аҗыктап көрөлө, Жаңар
мотоциклин күркүредип, жолго чыгып алды. (А. Демч.)

Бичип алыгар. Баштаачынын алдыла бир чийү, айдылаачынын алдыла эки
чийү, җайылган ылганаачынын алдыла койрык чийү тартыгар.

297. Кажы ла эки тегин эрмектин баштапкызын җайылган ылганаачылу
эди, кычырып беригер.

Көргүзү. *Кула чычкан мантап келеле, сынган буттары-
нын балузын ийне тижиле кемире берди.*

1) Кула чычкан мантап келди. Сынган буттарынын балузын
ийне тижиле кемире берди. 2) Айга жуук андап жүрди. Алты
тийин адып алды. 3) Турна сөөкти чыгарды. Тургуза ла җалын
сураган. 4) Жулукту козыр җилектерди көрди. Түлкүчек сүреен
ачаптанды. 5) Талай суузын җара кезет. Керептер жүргүлейт.
6) Калапту салкынга соктырат. Парусту кемелер өткилейт.

298. Куучынды кычырып, ылганаачыла айдылган укташ айалгалу эрмек-
терди чыгара бичип алыгар.

Бир катап адаручы солун неме көрди. Ак куш өлөннин ор-
тозында өрө секирип ийет, мойынын узадып, җерге җаба отура
берет. Ол өлөннин баштарын ачып, араай көргөн. Куш узуны
бир метр җыланла соғужып турган эмтир. Җылан түрүле береле,
онон ойто чөйилип, кенетийин куш җаар ичкери калыйт. Җе куш
бир де җана болбой, җыланды чокыырга ичкери секирип, калак-
тап турат. Онын калагын угуп ийеле, бир канча такаалар жүгү-
риҗип келген. Олор өмөлөҗип, җыланды чүрче ле өлтүре чокып
ийгендер.

299. Берилген сөстөргө өскө җартаачы сөстөр кожуп, җайылган ылганаачы-
лар тургузып бичигер.

Көргүзү. *Кырдын күнет келтейи кайылып.*

Кайылып, көмүлип, жүгүргенче, иштейле, баралы, сүгүнип,
өзүп.

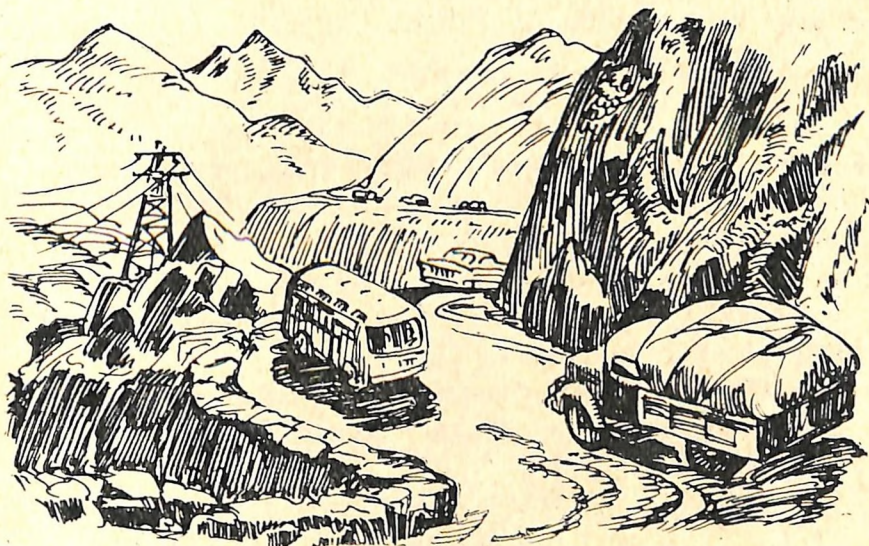

300. Колболу глаголдордын төс глаголының чын бичилерин жартап беригер.

Јүрүп јат, јүгүрип келди, көрүп турды, үзүп алган, өзүп јат, угулып турды, уруп бер, болужып јүр, көргүзип бер, јүзүп келди, чөйип јат.

Ундыбагар! Колболу глаголдын төс глаголы — ылганаачы болор.

301. Јурукты көрбө, глаголдын јүзүн-јүүр кеберлериле, эренисле, ылганаачыла тузаланып, учурын куучындап береер.

302. Кычырала, глаголдорды, эренис ле ылганаачыны таап, оолордын учурын ла грамматический темдектерин жартап беригер. Эренгистү ле ылганаачылу эрмектерди чыгара бичип алыгар.

1971 јылда, кышкы каникулда, Москвада производственный бригадалардын ла лесничестволордын члендеринин Бастыра-союзный следы өткөн.

Слетто беш јүс үренчик турушкан. Анда Туулу Алтайдан, Турачактын ла Јабаганнын орто школдорынан балдар база болгон.

Олор агаш өскүретен питомниктер төзөп, јангы сортту буудай өскүрип, кураандар азыражып, бийик көргүзүге јединген.

303. Јайылган эренгистерди ле јайылган ылганаачыларды таап, чыгара бичип алыгар.

Бир неделенин бажында кичинек јуртты эбиреде курчаган туулар, арканын ээн калган агаштары агас тонын јабынып,

чек ле кубула бердилер. Өзөктин суузына калын тош тура берди. Кенетийин түшкен соокторго өзөктин суузы буулып, јолдорды, јаратка јуук турган чеден-кажагандарды туй алып ийди. Өзөктө карарып турган аралда койондордын баштапкы истери чоокырлана берди. Анчылар кере ле түжине кеткин эликтер кетеп, тере чаналарыла кырлардын јүзінде карды чалый-телий истеп тургулайт. Јаан улус уулчактарды элик агыртып турар өй башталды. Карабаш аспактаң эткен эски чанынын кайыштарын јангыртып јазап алала, анчылардын кычыртузын сакып отурган. (Л. Кок.)

Сурактар ла јакылталар.

1. Ылганаачы деп нени айдар? Ылганаачы кандый куучын-эрмектин бөлүктерине түңей, незиле түңей, јартап беригер.

2. Ылганаачылар кандый кожулталардын болужыла бүдүп турганын айдып береер. Ол кожулталардын чын бичилерин јартагар. Темдек беригер.

3. Кандый ылганаачыны јайылган ылганаачы деп айдар? Темдек береер.

4. Ылганаачы эрмектин кандый члени болуп турар?

5. Јайылган ылганаачылу ла јайылган эренистү эрмектер тургузып бичигер.

КУБУЛБАС.

57 §. Кубулбастын лексический учуры.

304. Кычыраар. Карарта базылган сөстөрдүн учурын јартагар.

Кече бис экскурсияга барарга јөптөжиң алганыс. **Бүгүн** јорукка **түргөн** шыйдынып алдыс. Деремнеден ыраак јок турган **төңгө** келдис. Ар-бүткенниң јаражын көрөргө, мында **өнөтийин** турдыс. Сол јаныста учы-куйузы көрүнбес јалаң јадат, он јаныста агаш карарып көрүнөт. **Алдыбыста** суу суркурайт.

Күн сүрекей тың изидип турган. Бис сууга келип, **узак** эжиндис. Эңир кире берерде, **эрик јокто** јанып ийдис.

Действиениң темдегин көргүзип турган куучын-эрмектин бөлүгин кубулбас деп айдар. Кубулбастар канайда?, кайда?, кайдаар?, качан?, канча кире? деп сурактарга каруу берет.

Кубулбастар эрмекте көп жандай глаголды жартап, кандый да кожулта алынбас.

Кубулбастар кезик учуралдарда жарталгышты ла кубулбасты жартаар, темдектезе: 1) *Уренчик сүрекей түрген бичиди.* 2) *Алтайдын ар-бүткени сүрекей жарап.*

Эрмекте айдылаачы да болуп турган кубулбастар бар: *жок, керек.*

Лексический учурыла кубулбастар алты бөлүккө бөлінет:

1. Действиенин аайын көргүзөр кубулбастар: *анайда, жакшы, араайын, түрген, канайда да.*

2. Јерин көргүзөр кубулбастар; *анда, анан, өрө, бийикте, алдында, чике, куустыра, ыраактан, кайда да, кайдаар да, кайда-кайда.*

3. Ойин көргүзөр кубулбастар: *жаантайын, эмди, эрген, озо, бүгүн, кўскиде, качан, качан да, качан-качан, качан бир, онын кийининде, онын соңында, ол тушта.*

4. Шылтагың көргүзөр кубулбастар: *эрик жокто, арга жокто, ненин учун, онын учун.*

Амадузын көргүзөр кубулбастар: *өнөтийин, тегине ле.*

6. Кемин көргүзөр кубулбастар: *сүрекей, көп, ас.*

Ажарулар. 1. Кезик кубулбастар бойының кебериле жарталгыштардан аңыланбай јат. Олорды бой-бойынан јангыс ла эрмектин ичинде ылгаштырар аргалу.

Јарталгыштар адалгыштарды жартап, кандый? деп суракка каруу берип турар: *жакшы бичик; түрген машина,* кубулбастар дезе глагол-айдылаачыны жартап, канайда? деп суракка каруу берет: *жакшы бичип јат түрген барып јат.*

2. *Анда* деп кубулбасты *ондо* деп жүзүннинг солумазынан ылгаштырар керек.

305. Кычыраар. Кубулбастарды колбулу сөстөрилe кожo чыгара бичип алаар. Олор куучын-эрмектин кандый бөлүгин жартап турганын айдып береер.

Мария Александровна.

Владимир Ильич энезин сүреен сүүген. Мария Александровна балдарын сүрекей жакшы үредип таскаткан. Ол балдарын айдары јок сүүп, онын балдары јайым учун тартыжуда туружып турганына оморкоп туратан. Балдарына күч келижип турганын, олор жаантайын јеткердин алдында жүргенин билип, балдарынын

салымы учун жүреги чочып жүретен. Онын балдарын арестовать эдип, түрмеге отургузып, ыраак жерлерге ссылкага ийип тургулайтан. Ого, карган үй кижиге, уулыла эмезе кызыла көрүжөргө болуп, түрмелердин эжиктеги кыптарында канча частарга оту-
рарга келижип туратан. Мария Александровна уур-күчтерле турумкай тартыжып, жүрүмнүн кату-кабыр өйлөринде карыксын-
байтан.

306. Кычыраар. Жерин ле өйин темдектеген кубулбастар табаар.

Тийин ундыбайтан эмтир.

Бүгүн аңдардын ла куштардын кардагы истерин аярып көрдим. Тийин кардын алдындагы женеске кирип, анаң күскиде суккан кузугунаң кузук чыгарып, мында ла жип алтыр. Онын кийининде он метр кире мантап барала, база катап кардын алдына кирип, кардын үстине база ла кузуктын сайын артыргызып койтыр, оңон бир канча метрдин бажында база ла кардын алдына киртир.

Тийин бойынын күскиде суккан кузугун ла суккан жеринин ортозы канча кире болгонын ундыбайтан эмтир.

307. Кычыраар. Кубулбастар кандый группага келижип турганын айдып береер.

Тошто.

Айдын түнде төмөн тошто жыгылап жаткан балдардын табыжы угулат. Комсомолдор Одойго баштадып, анда жаан каток жазап салгандар. Конёкту балдар ас. Көп лө сабазы агаш таманду ботинкаларлу жыгылагылайт. Жииттер күнүн ле энирде ай ашканча мында жуулыжып, кожондожып, өйди анайда өткүрүп тургандар.

Карабаш уулчактарла кожо тошко ончозынаң озо келетен. Ол бойына агаш конёк жазап алган, эмди жылтыркай тоштын үстинде ары-бери учуп ла турды. Чокол Пайскан жыгылаарга агаш таманду ботинказынын каблугун кече энирде өнөтийин кезе чаап алган, эмди эски тонынын эдеги эзинге жайылып ла турды.

(Л. Кокышев.)

308. Кычыраар. Оңон кубулбастарды группалары аайынча таблицага бичигер.

Группалар	Сөстөр
Действенинг аайын көргүзөр	
Јерин көргүзөр	
Ойин көргүзөр	
Шылтагын көргүзөр	
Амадузын көргүзөр	
Кемин көргүзөр	

1. 1). Кече мен Пятигорскко келдим. (Л.) 2) Салкын сүүнчилү шуулап јат. (П.) Өдүп отурган јорукчылар Дуняны көрүп аларга, өнөтийин токтоп туратан. (П.) 3) Кенетийин залдын ичи сүрекей јарык боло берди. (Л. Кок.) 4) Бистинг ороондо ишмекчилер ле крестьяндар нак јуртап јадылар. 5) Алдыста агашту јаан кыр турды. (П.) 6) Озодо алтай албаты мал азырап, андап јаткан.

П. Јайгыда түн кыска, түш дезе узун. Түште күн бийик көдүрилет. Онын чогы јерди јылыдат. Јакшы аш бүдерге андый јылу керек.

309. Кычыраар. Карарта базылган сөстөр кандый куучын-эрмектинг бөлүги, јартагар.

1) Аш јуунадар **эрчимдү** ой башталды. 2) Аштын түжүмин бийиктедерине бастыра колхозчылар **эрчимдү** туружат. 3) Меестердинг эдегинде **јангы** чыккан көк өлөн јажарып келди. 4) Колхозко **јангы** машиналар экелген. 5) Бистинг самолеттор бастыра телекейдеги самолеттордон **түрген** учат. 6) Қадыннын агыны **түрген**. 7) Бистинг школдын балдары **јакшы** үренип јат. 8) Јаман атка мунг камчы, **јакшы** атка бир камчы. (Кеп сөс.) 9) Көзнөктө кискечегим јажып отуры, көстөрининг балачагы **учуктый** чичкерт. (Еред.) Энем **учуктый** чичке буучак катты.

310. Кычыраар. Кубулбастарды таап, олар кандый группага келижип турганын, јартагар.

I. 1) «Бистенг јалтанбай, сөс блаашкан слер кем анда? — Бис мында, карангуйда, јер түртүп, слерди азырап јадыс»

(Кр.) 2) Қојойымдар-айылчылар, јоруктап кайда јүрдигер? Қайдаар барып келдигер? Анда јүрүм кандый эмтир? (П.) 3) Кайда иш — анда ырыс. (М. Г.)

II. Талай јаказында јажыл дуб;
Анан алтын кынјы салактайт;
Уредүлү мый кынјыда
Түни-түжи айланат..
Алмыс анда баскындайт,
Русалка будакта отурат... (П.)

311. Кычыраар. Кубулбастарды көргүзип, учурын (группазын) јартап береер.

I. 1) Олег улам ла сайын кайдаар да барып туратан. (Е. Кошевая.) 2) Андый чичке, јараш үнди мен качан да укпадым ош-кош. (Кр.) 3) Олегти кайдаар да јажыраар керек болгон. (Е. Кошевая.)

II. Мен кайда ла јүрзем,
Најыма туштайдым:
Казаньда, Алма-Атада,
Украинада, Кавказта —
Кайда ла најымды танийдым.

58 §. Кубулбастардын бүдери.

Кубулбастар бүдүми јанынан тегин ле колболу болор.

Бир төзөгөлү кубулбастарды тегин кубулбастар деп айдар: *кече, анда, кышкыда.*

Эки төзөгөлү кубулбастарды колболу кубулбастар деп айдар: *ары-бери, түрген-түрген.*

Тегин кубулбастардын бүдери.

Кезик тегин кубулбастар сөс бүдүрер кожулталардын болу-жыла адалгыштардан, јарталгыштардан, глаголдордон бүдүп јат.

- 1) Адалгыштардан:
  - а) *танда, энирде, түште;*
  - б) *јаскары, күскери;*
  - в) *кыжыла, түжиле;*

г) *жаркынду, көзинче, үстинче.*

2) Жарталгыштардан:

а) *кышкыда, күскиде, тирүде, жабыста, бийикте.*

б) *чийге, јечилинче.*

3) Глаголдордон:

таркада, содойто, шылырада, көргөнинче, билдирбезинен

312. Кычыраар. Кубулбастар кандый куучын-эрмектин бөлүктөрүнөң ле кандый кожулталардын болужыла бүткенин јартагар.

1) Күскиде, ајас күнде, балдар агаш аразына экскурсияга јүрдилер. 2) Койоннын балазын *балдар тирүге* тудуп алдылар. 3) Бийикте турналар кыйгырыжып, түштүк јаар баратты. (Л. Кок.) 4) Јаскыда күндер узап, јылый берет. 5) Эңиргери јанмыр јаады. 6) Колхозтын өлөңин јууган балдар орой эңирде јандылар. Түште изүде омор сууга эжинген. 6) Оромдо оттор түниле күйет. 7) Койлорды јаскыда ла күскиде кыркыыр. 8) Ууракты бозуга јылуга ичирип јат. 9) Үредүчинин сурагына карууны Тана билгенинче берди. 10) Суунын ол јанында, ыраакта, одычак өчө берди. (П.) 11) Агаш-таштын үстинче, албатынын көзинче баатырды тармачы апарат. (П.)

313. Кычыраар. Кубулбастарды јартаган сөстөриле кожо чыгара бичип алаар. Омор куучын-эрмектин кандый бөлүгинең бүткенин јартагар.

Јас келерде, кар билдирбезинен кайылат. Тымык агаштын аразында чибинин будактары эмештен кыймыктанып, јайканыжа берди. Чибинин төзинде уйуктап јаткан койон чочыган бойынча тура јүгүрип, тындаланып турат.

Койонго торт ло кайкамчылу. Ол көрүп турганча ла, экинчи, үчинчи будак кыймыктанды, кар кайдан да шылырап түшти...

Койон содойо отурып алала, кайа көрди. Бажы јерге јетире ээлип калган кайын түзелип, табыштана берди. Коштойындагы чибинин будагы база јайканды. Койонго оноң тын коркунчылу боло берди. Агаштын будактары кардын олјозынан айрыларга ченежет. Бастыра агаштар кыймыктажат!

Куды чыккан койон ары-бери секирип, кирер јерин таппайт. (Пришв.)

314. Берилген сөстөрдөң тегин кубулбастар бүдүрип, эрмектер тургузып бичигер.

Эңир, бозом, жабыс, тарка, ээ, кышкы, јаскы.

315. Скобкадагы сөстөрдөн кубулбастар бүдүрүп бичигер.

Карабашла кожо үренген балдар (*жайгы*) бригадада иштегендер, эмди школго барарга белетенип турдылар. (*Л. Кок.*)
2) Чылап калган шонкор (*бийик*) жүк арайдан учуп турды.
3) Октябрь айдын калганчы күндеринде кар жерди (*агар*) бүркеп ийди. 4) Колхозчылар суббот күн (*эңир*) клубта лекция уктылар.

59 §. Колболу кубулбастардын бүдери ле чын бичилери.

Колболу кубулбастар куучын-эрмектин бөлүктөрүнө башка-башка эп-аргалардын болушыла бүдүп, чийүчөк ажыра, башка да, жаба да бичилип жат.

1. Кубулбастардын тззөгөзи такып айдылып бүткөн эмезе ологорго учуры жок сөстөр кожолуп бүткөн ле удур учурлу кубулбастар колбожып бүткөн колболу кубулбастар чийүчөк ажыра бичилер, темдектезе: *түргөн-түргөн, ээчий-деечий, анда-мында, ары-бери.*

2. *Катап* деп кубулбас тооломолорло эмезе *көн* деп сөслө колбожып бүткөн, *эмеш* деп кубулбас *бир* деп тооломолу колбожып бүткөн ле *тушта, жок* деп сөстөрлө кожо туруп бүткөн колболу кубулбастар башка бичилер: темдектезе: *эки катап, көн катап, бир эмеш, ол тушта, уят жок, уят жокко, уят жогынан, эрик жоктон.*

3. *Бу* деп солума эмезе *башкы* деп жарталгыш адалгыштарла биригип бүткөн колболу кубулбастар жаба бичилер: *бүгүн (бу+күн), быжыл (бу+жыл), башжыл (башкы+жыл), башкүн (башкы+күн).*

316. Кычыраар. Колболу кубулбастар табаар. Олордын бүткөнин ле учурын (группазын) жартагар.

1. 1) Советский Союзтын албатызынын жүрүмү жылдын жылга жаранат. 2) Ада-Төрөл учун Улуу жууда алган жөнүлөрис чактын чакка ундылбас. 3) Азыйда улус түни-түжиле де иштезе, ырысту жүрүмге једип болбойтон. 4) Бу жуукта аш јайканган јаландар эмди ээн тургулайт. 5) Колхозчылар јаландарда коно-түне иштегилеп, аш бышкалакта өлөнгинин планын бүдүрерге албадангылап јат. (*Л. Кок.*) 6) Арай-керей тапканынды артык деп бодобой жүр. (*Кен сөс.*)

II. Князь талайды жакалай
 Ары-бери базып жүрди,
 Көк талайдан көс албай,
 Узак-узак көрүп турды.
 Талай суунын үстиле
 Куу жүзүп, једип келди.
 «Јараш князим, јакшы ба?
 Эзен-амыр кондын ба?
 Кандый санаага алдырдын?
 Эр бойын не кунуктын?» —
 Князьтан куу сурады. (П.)

317. Кычыраар. Колбулу кубулбастар таап, олор кандый эпле бүткенин ле канайда бичилип турганын јартагар.

1) Ада-Төрөл учун јуу тушта черүлерис чечен, јакшы мыл-тык-јепселдү, јакшы тон-өдүктү болзын деп, бистинг улус завод-тордо ло јаландарда түни-түжиле иштеген. 2) Бистинг ороон јылдан јылга тыгып өзөт. 3) Бис ончобыс јергелей отурып алза-быс, ол тушта музыка јаранар. (Кр.) 4) Бир катап, изү күнде, најылар агаштарла, јаландарла, эзөктөрлө керип базарга са-нанды. (Кр.) 5) Энгирде јуун кыйалта јоктон болотоны ончо-зына јарт болды. 6) Метродо тепкиштер бойлоры өрө-төмөн јылыжат. 7) Бөрү жүзүн-јүүр имдеп, Турнаны кычырып турды. (Кр.) 8) Јалтанбас шонкор кенетийин кыймыктанып, жүк арай-дан турала, капчалдын ичин айландыра көрди. (М. Г.) 9) «Ја-ныс ла катап тегериге база учуп чыксам кайдат!.. Ол тушта шыркалу төжимле өштүни јапшыра базар эдим, аккан каным-ла оны тумалап, јенер эдим!..» (М. Г.)

318. Кычырып, кубулбастар табаар. Олор кандый группага келижет, айдып береер.

1. Эки ай... Бу айдын туркунына Тийинчи ады анданган, одузы чедиргентиген одын-суулу алтайында болор. Калын арка-ны одыра, өзөктөрди керий базар. Кара терге түшкенче базар...

2. Кандый макалу өй! Учы-куйузы јок ак јууркан көстинг алдында јиргилјинденип јадар. Анда ис, мында ис — ал түмен истер болор. Чарып койгон истерде бойынын башказы бар. Тийинчи оны јазымы јоктон таныыр. Кандый ан мантаган, кай-даар ууланган...

319. Чийүчек ажыра бичилер колболу кубулбастар таап, 4—5 эрмек бичигер.

320. Берилген эжер сөстөрдөн колболу кубулбастар бүдүреле, олорло эрмектер тургузып бичигер.

Анда, мында, ары, бери; тўни, тўжи; түрген, түрген; анда, мында; ээчий, деечий; анан, мынан; бу, жыл; башкы, жыл.

321. Точкалардын ордына берилген кубулбастарды шўўлте аайынча тургузып, эрмектерди бичигер.

Бис Самарский губернияда жадарыста, Владимир Ильич кўнўн ле ... садка баратан. ... ол книгагалар кычырып, керектў немелерди тетрадине бичип алатан.

Владимир Ильич книгагаларды ... кычыратан. Жаңыс ла эмеш соодонып базып аларга кычырыжын ўзўп туратан. Ол бастыра јўрўминде ... иштеген. (М. Ульянова.)

Керектў сөстөр: анда, тўжине ле, анайда, турумкай, эртен тура.

322. Божодылган кубулбастарды тургузып, эрмектерди бичиир.

1) Пушкин Москвада чыккан. ... онын ада-энези јаткан.
2) 1811 жылда ол ўренерге Царскосельский лицейге кирген. ... ол 1817 жылга јетире ўренген. 3) 1830 жылда Пушкин Қишиневко келген, ... оны кааннын башкарузы ийген. ... ол көп ўлгерлер бичиген. Қишиневский ссылкада поэт ўч жылга јуук болгон, ... оны Одессага кўчўргендер.

323. Чала-была, ары-бери, ээчий-деечий, мендей-шиндей, тўни-тўжиле, башкўн, кўнўн сайын, бир катап, каа-јаада деп колболу кубулбастарла тузаланып, эрмектер тургузып бичигер.

Сурактар ла јакытталар:

1. Кубулбас нени темдектейт?
2. Лексический учуры аайынча кубулбас канча группага бўлинет? Темдек береер.
3. Кубулбастын тос грамматический учурын айдып береер. Темдек береер.
4. Кубулбас эрмекте кандый член болот?
5. Производный эмес кубулбастар таап айдаар.
6. Кубулбастар куучын-эрмектин кандый бөлўктериненг бўдет, темдек береер.

7. Колболу кубулбастар кандый эп-аргала бүдет, темдек береер.

8. Нени де адабай, жүк ле көргүзер кубулбастар таап, эрмектер тургузаар.

КУУЧЫН-ЭРМЕКТИН БОЛУШЧЫ БӨЛҮКТЕРИ.

60 §. Куучын-эрмектин болушчы бөлүктери керегинде билери.

Улантылар (јаар, кожо), колбоочылар (ла, ле, је), бөлүгөштер (ба, бе) — куучын-эрмектин болушчы бөлүктери.

Куучын-эрмектин болушчы бөлүктери, алдынан учурлу бөлүктерине көрө, лексический учуры жок болор.

Куучын-эрмектин болушчы бөлүктери кандый да кожулта алынбас, эрмектин члендери болбос: ологро сурак тургузып болбос. Эрмекте олог куучын-эрмектин учурлу бөлүктериле кожо турар (кыр *јаар*, эне *ле ада*, көрдиг *бе*?)

УЛАНТЫЛАР.

61 §. Улантылар керегинде билери.

Сөсколбудагы сөстөрдиг колбоп турган куучын-эрмектин болушчы бөлүгиг уланты деп айдар, темдектезе: *энирдиг ала уйуктады, сениг учун келдим*.

Улантылар кубулткыштарда турган сөстөрлө кожо туруп (адалгыштарла, тооломолорло, солумаларла), жүзүн-жүүр учурларды: действиениг јериг (кайдаар?—школ *јаар барды*); өйиг (качаннан? — *јастаг ала иштеди*); аайиг (канайда? — *јакылта аайыгча иштеди*); шылтагыг (неден улам — *көрбөгөнигиг улам ајарбадым*); амадузыг (негиг учун? — *сениг учун иштедим*) көргүзер.

324. Улантылардыг болужыла колболгон сөстөрдиг көргүзип берер. Улантылар кубулткыштарда турган сөстөрлө кожо туруп, ологды кандый учурлу эдет, јартагар.

1. 1) Олег школдыг балдарыла кожо колхозтыг бригадазында иштеди. (Е. Кошевая.) 2) Бригаданыг одузында јастаг ала тудуш ла сүүнчилү тал-табыш угулат. 3) Бозуны чыкканынан ала от салбай турган кыпта тудуп азыраганда, оныг су-кадыгы јакшы болот. 4) Ада-Төрөл учун јуу тушта төрөлиг корулап алар.

га, бистинг албаты бир болуп туруп чыккан (*Л. Касс.*) 5) Гвидон көзнөктөгү талай жаар көрүп отурат. (*П.*) 6) Якшы учун, жаманын жетирбе. (*Кен сөс.*)

II. Акту, ак-чек жүрүмдү,
Якшы кижилер болорун,
Чындык учун туружып,
Төгүндү көмө базарын. (*Веретен.*)

325. Улам, ала, учун, кожо, сайын, кире деп улантыларды тузаланып, эрмектер сананып бичигер.

62 §. Улантылардын бүдери.

Алтай тилде *жаар, учун, улам, ала, кожо, сайын, кире* (кирелү) деп улантылардан башка куучын-эрмектин өскө бөлүктөрүнөн бүткөн улантылар бар.

Улантылар мындай куучын-эрмектин бөлүктөрүнөн бүдөт:

1) Береечи, өмөлөөчи, жерлеччи ле чыгытту кубулткыштарда турган мензинер адалгыштардан:

а) *керегинде* (ол *керегинде* куучындады);

б) *үстинде, үстиле, үстинен*; (столдун *үстинде* жадыры);

в) *алдыла, алдында, алдынан, алдына*, (столдун *алдыла* өттү);

г) *тужына, тужында, тужынан* (бала *тужында* болгон);

д) *жанына, жаныла, жанында, жанынан* ла оного до өскө (жолдун *жанында* турды).

2. Кубулбастардан:

удура, өрө, төмөн, ары, бери, озо, жуук ла оного до өскө (сеге *удура* барды, ого *жуук* басты; кырды *өрө* чыкты, кырды *төмөн* түшти)

3. Ылганачылардан:

ажыра, кечире, өткүрө, жетире, болуп ла оного до өскө (сеге *жетире, кырды ажыра, стенин өткүрө, жолды кечире*).

326. Кычыраар. Улантылар куучын-эрмектин кандай бөлүктөрүнөн бүткөнін жартатар.

1) Булут өткүрө биске күн чалыды. 2) Телекейдин үстинде жайым ла ырысту жаткан албаты бар деп, Юлиус Фучик билип

турган. 3) Революциядан озо алтай албаты түрениде јаткан. 4) Адазын ла албатынын өскө дө эштүлерин јаргылаарда, Павлик туруп, озор керегинде билгенин куучындап берген. 5) Кижилик Айга ла өскө дө планеталарга учуп чыгарга удааннан бери амадаган. Бу амадунын јенүлерин эмдиги өйдө Айга јетире учуп турган космический керептер јарт керелейт. 6) Телекейдин үстинде албаты амыр-энчү учун тартыжат. 7) Бир катап кышкы соок күнде агаш аразынан чыгып келдим. Төндү өрө бир чанак будак тарткан ат браатканын мен көрдим. (Н.)

327. Улантылу сөстөрдү колбулу сөстөриле кожо чыгара бичип алыгар. Улантылар кандый куучын-эрмектинг бөлүгинен бүткенин јартагар.

Көргүзү. Тоннага јетире аладылар. Јетире — ылганаачыдан бүткен уланты.

1) Кит өлтүрер анчылар кажы ла киттен јууны он тоннадан одус тоннага јетире аладылар. 2) Нөкөрлөр ортозында јөп јок болзо, керектери бүтпес. (Кеп сөс.) 3) Кадын суузын кечире темир күр салынды. 4) Түк кийимди ич јанынан марля өткүре гладить эдер. 5) Адыјок будынын јанында боро күчүктерди сыймап көрди. Күчүктердин ордына соокко тоңуп калган буды тудулды. (П. К.) 6) Ак јерде төң турды, айландыра талай эмтир, төң үстинде сок жаңыс јажыл дуб бар эмтир. (П.) 7) Бозом энирде көзнөк алдында үч кыс күдели ирип отурды. (П.) 8) Күски соок туман өткүре Смольный айдары јок улу-кеен болуп көрүнди. (Л. Савельев.) 9) Јер соок. Карлу балкаш улустын буттарынын алдында мачылдайт.

328. Улантыларла кожо турган сөстөрдү көргүзү аайынча чыгара бичигер. Олордын учурын јартагар.

Көргүзү. Качаннан бери? Баштаганынан ала — өйин көргүзет.

I. 1) Уренип баштаганынан ала Олег общественный иштерди јилбиркеп бүдүретен. (Е. Кош.); 2) Амыраар күнде сего болуп иштедим. 3) Бүрүнкий, көк-боро булуттардын ортозынан кенетийин чичке чаңкыр тегери көрүнөрдө, Мугаров сүүне берди. (Л. Линьк.) 4) Ак байканын јайылткан кереп талайла јүзет. Ортолыктын тууразыла, јаан городтын јаныла ичкерлеп түргөн баратты. (П.).

II. Школдын ичинде сүрекей тым болгон, Сережанын кажы

ла алтамы јаныс ла тураның ичинде угулып турган эмес, басты-
ра гөродто до угулып тургандый деп билдирген...

Бир кезек ѳйгө ол көзнөктин јанында отурды, көзнөкти өткүре
эмди бир де неме көрүнбей турган, ол тегин ле эмеш токунап
аларга отурып алган. (А. Фадеев.)

329. Кычыраар. Улантылу сөстөрдиг учурын јартагар. Сөсколбуларды ту-
заланып, эрмектер бичигер.

Сен кире болор, он кире кижичас кире иштеди; частын ба-
жында келер, столмонын бажында лампочка; энбирге јетире иш-
теер, гөродко јетире барар; өйинен өткүре иштеди, кырды өткүре
кастылар.

330. Кычыраар. Карарта базылган сөстөр куучын-эрмектинг кандый бөлүгн,
јартагар.

1) «Эзен болзын, нөкөрлөр! — деп, Тарас козактарга үстинен
төмөн кыйгырып турды. — Мени эске алынып жүреер, эзенде ле
јаскыда бери база келип, јакшынак јыргап алаар». (Г.) 2) Кыр-
ды төмөн абралу аттар келетти. 3) Јастан бери күн ајаспады.
4) Слер, јакшынак эјелер, кожо барарга тергенгер... (П).
5) Үренчиктер үредүчиле кожо гөродко экскурсияга жүрдилер.
6) Үске уймалган кийимди озо бензинле арчып, онын кийининде
јунар. 7) Кезем ајдары озо болотон, кезедери кийининде болотон.
8) Јуунда жүске жуук кижича болды. 9) Интернатты школго жуук
туттылар. 10) Қаруулчык ары болордо, Вова оноң көзин албай,
склад јаар жүгүрди. (С. Самс.) 11) Јорукчылар күрдең ары јойу
бардылар.

331. 330 таскадуны база катап кычырала, оноң жүк ле солумаларды чыгара
бјачип, кандый кубулткышта турганын коштой бичигер.

63 §. Улантыларды тузаланары.

Улантылар кубулткыштардың кебериле кожо сөсколбунын
ичиндеги сөстөр бой-бойынан камаанду болгонын көргүзип јат.

Улантылар кубулткыштын учурын быжулап јат.

Кезик улантылар бир ле кубулткышла кожо турар, кезиги
дезе эки, оноң до көп кубулткыштарла турар:

1) **керегинде** — төзөөчи кубулткышла: ол **керегинде** куучын-
дады;

2) **кийининде, үстинде, јанында, јанына, ичине, јаныла,
ортозыла, аразынаң, алдынаң** ла мензинер адалгыштардан

бүткен өскө дө улантылар энчилеечи кубулткышла: *столдын үстинде, агаштын аразында;*

3) *жетире, удура, жуук, болуп* береечи кубулткышла: *городко жетире* жойу барды, *ого удура* басты, *школго жуук, сего болуп* иштеди;

4) *кожо* — өмөлөөчи кубулткышла: *сыйынымла кожо*, оныла кожо;

5) *ажыра, өткүре кечире* — көстөөчи кубулткышла: *чеденди ажыра*, кырды *өткүре* кастылар, *сууны кечире;*

6) *ары, бери, озо* — чыгытту кубулткышла: *городтон ары, суудан бери, ажанардач озо;*

7) *өрө, төмөн* — көстөөчи ле чыгытту кубулткыштарла: кырды *өрө* чыкты, кырды *төмөн* түйшти; *үстинен төмөн* көрди, *алдынан өрө* көрди.

332. Кычыраар. Улантылар кандый кубулткышта турган сөстөрлө кожо айдылган, жартагар.

Ыраак Сибирьден бир карган крестьян кижиге Петроградка келген. Ленинди кайдан табар деп сурап, ол оромды өрө барган. Смольныйдын жанында турган матрос оны будынан ала бажына жетире айкап көрөлө, сурады:

«Ленинди сен кайдарга турун?» — «Мен ого бойымнын жадын-жүрүмүм керегинде куучындаарга жадым» — деп, карганак айтты. Апшыйак өрө эндөйип алаала, залдын учында турган Ленинди көрүп ийди. Ленин жаңы жадын-жүрүм керегинде, Совет жаң керегинде куучындады.

333. Кычыраар. Улантыларла кожо айдылган сөстөр кандый кубулткышта турат, жартагар.

Кату күндөр тужында

Карган најым сен болдын!

Карагай ортодо журтта

Мени жагыскан сакыйдын.

Көзнөк алдына отуруп,

Көөркий, санаага алдырдын,

Чырышталган сабарларыңла

Араайын түүп отурдын.

Ундылып калган парата өткүре

Ыраак жолды аяктайдын,

Эрикчил жүрүмди сананып,

Кунугып калган турадын.

(А. Пушкин.)

334. Берилген сөстөргө улантылар кожуп, сөскөлбулар бүдүрүп бичигер.

Көргүзү. Айга жетире учтылар.

Ай, уч; көзнөк, көр; жирме, тооло; энгир, иште; энем, бар; ол, удура; сен, бар; марля, гладить эт.

Сурактарла жакылталар.

1. Уланты деп нени айдар? Куучын-эрмектин учурлу бөлүктөрүн адап, темдектеп беригер.

2. Улантылар кубулткыштарла кожо туруп, нени көргүзөр? Темдек береер.

3. Мензинер адалгыштардан бүткен улантылар сананып табаар. Олор кандый кубулткышта турган сөстөрлө айдылар?

4. Береечи кубулткышта турган сөстөрлө кожо айдылган улантылар сананып табаар, олор куучын-эрмектин кандый бөлүктөрүнөн бүткен, жартагар.

5. Омсөлөөчи кубулткышта турган сөстөрлө кандый уланты айдылар?

6. ажыра, өткүрө, кечире деп улантылар куучын-эрмектин кандый бөлүктөрүнөн бүткен, олор кандый кубулткышта турган сөстөрлө айдылар, жартагар.

7. Чыгытту кубулткышта турган сөстөрлө кожо айдылган улантыларды айдып береер.

8. Ордо, төмөн деп улантылар кандый кубулткышта турган сөстөрлө айдылар?

9. Кандый кубулткышта турган сөстөр улантыларла кожо айдылып, кубулткыш кожулта алынбайт, темдек береер.

КОЛБООЧЫЛАР.

64 §. Колбоочылар керегинде билери.

Укташ члендерди ле колболу эрмектин бөлүктөрүн бириктирип турган куучын-эрмектин болушчы бөлүгүн колбоочы деп айдар, темдектезе: **Төжөк** лө тон ортозы жылыган. (П. К.) Күн ашпаган, **је** агаш аразында карануй.

Колбоочылар бүдүмиле тегин ле колболу болот: бир сөстөн тургандары (ла, ле, да, де, та, те, эмезе, деп, учун) тегин, эки эмезе үч сөстөн тургандары (онын учун, ненин учун дезе) колболу.

Колбоочылар эки бөлүккө бөлінет: табышкан ла камаанду.

Табышкан колбоочылар (*ла, ле, ло, лө, база, да, де, до, дө, та, те, то, тө, эмеze, je, бирде*) бой-бойынан камаанду эмес сөстөрдү ле эрмектерди колбоп, оорды жүзүн-жүүр учурлу эдет:

- 1) бириктиреччи: *кычырат ла бичийт.*
- 2) удурлаштыраачы: *күн чалыйт, je изитпейт.*
- 3) үлөштиреччи: *бичи эмеze кычыр.*

Камаанду колбоочылар (*деп, учун, онын учун, ненин учун, дезе, онын керегинде, оноң улам*) колболу эрмектин бой-бойынан камаанду бөлүктөрүн колбоп, оордын жүзүн-жүүр учурын көргүзөт:

1) амадузын көргүзөт (*Малы јакшы кыштазын деп, колхозчылар көп өлөң эдиң алат*). Ненин учун көп өлөң эдиң алат? — *Малы јакшы кыштазын деп.*

2) шылтагын көргүзөт (*Күйк пөтүкти мактаган учун, Пөтүк Күйкти мактаган*). (Кр.) Ненин учун Пөтүк Күйкти мактаган? — *Күйк Пөтүкти мактаганы учун?*

335. Кычыраар. Табышкан ла камаанду колбоочылар табаар, оор сөстөрдү ле эрмектердин кандый учурын көргүзөт, айдып береер.

1) Өштүнүн солдаттары Гаврошты көрүп ийеле, аткылаар болор деп, баррикадада бир де кичи унчукпады. (*В. Гюго*).

2) Төртүнчи ок Гавроштын кулагынын јаныла өттү, ол дезе кожондоп ло турды. (*В. Гюго*.) 3) Туранын јанынча улус, машиналар ары-бери жүрүшпей барды, je туранын ичинде улус уйуктагалак болгон. (*А. Фадеев*.)

336. Кычырып, колбоочыларды ла улантыларды көргүзүп, оордын учурын јартап беригер.

— Алкыш сөстөр учун јаан быјан болзын! — деп, Јыламаш јылу үниле айтты. Бу өйдө Јаңар эжиктеги кыпта столдын үстине калайлап салган јаан табак экелип тургусты. Амтанду каннын ла јаш эттин јыды туранын ичине јайыла берди...

— Бисле кожо отуруп, аш ич, Јаңар, — деп, Кымыс јаркыраак үниле ајдат.

(А. Демченко.)

65 §. Колбоочылу эрмектерде запятойдын турар жери.

I. Табышканду колбоочыларда запятойдын турар жери:

1) *ла, ле, ло, лө, да, де, до, дө, та, те, то, тө* деген табышкан колбоочылар жаңыс ла укташ члендерди колбоор.

Ла, ле колбоочыла бириккен укташ члендердин ортозында запятой турбас, темдектезе: *ўренчик көзнөк алдына кайын ла мөш отургусты.*

Да, де колбоочылардын кийининде запятой турар, же калганчы колбоочынын кийининде турбас, темдектезе: *Бистин жерде карагай да, чиби де, мөш тө өзүн жат.*

2) *база, эмезе* деп колбоочыларла бириккен укташ члендердин ортозында запятой турбас. Бу колбоочылар эрмектерди бириктирзе, олордын алдында запятой турар, темдектезе: *Киного Валя база Чечек жүргендер. Салкын соккон, база жааш жааган.*

3) *дезе, је, бирде* деп колбоочылардын алдында качан да болзо запятой турар, темдектезе: 1) *Јаан Суу улу да болзо, је јобош. (Кр.)* 2) *Кандый да барин өскө јерлерге барып келгенине мактанып, нөкөрине куучындады: бирде мында соок, сүрекей изј, бирде кјн булуттарга јажынат, бирде өйинеч өткјре чалып турат. Анда мындый эмес, рай ошкош эмей. (Кр.)*

II. Камаанду колбоочыларда запятойдын турар жери:

1) *деп* *ле учун* деген колбоочылардын кийининде запятой турар, темдектезе: 1) *Ирбизек маргаанды алган учун, ачап јайзандар ого нени де бербегендер.* 2) *Ваняны балдардын туразына алзын деп, батареянын командири оны тылга ийген.*

2) *онын учун* деп колбоочынын алдында запятой турар, темдектезе: *Кјреште маргаанды Ирбизек алган, онын учун јеријуртынын албатызы оны мактап кожондоор болды.*

3) *ненин учун дезе* деп колбоочынын алдында ла кийининде запятой турар, темдектезе: *Толдой Чадакла јуулажып, онын черјизин кырган, је Чадакты өлтјрип болбогон, ненин учун дезе, Чадак бастыра бойы көө-куйак кийимдј болгон.*

Ајару. *Деп* деген колбоочынын ла глагол-айдылаачынын ортосында сөстөр јок болзо, бу колбоочынын кийининде запятой турбас, темдектезе: *«Коркыбай ичкери бас, Ирбизек, кожо нөкөрлөрим бар деп ижен» деп, Ирбизектин нөкөрлөри айдышты.*

337. Кычыраар. Колбоочылу эрмектерде запятойлордын турар ла турбас ээжизин жартагар.

1) Албаты жылдыстарга учуп барары жанынан мун жылдардын туркунына амадаган. Жебрен өйдөги албаты бу керегинде легендалар ла чөрчөктөр чүмдеп туратан. 2) Учуш тушта космонавтар тенгистер ле кургак жерлер, ортолыктар ла суулар көргөндөр. 3) Карагайдын чочогойлары жерде де бар, же олордын үрендери какталып калат. Үренге керектү чочогойлорды карагайга чыгып алганы артык. 4) Уроктор белетеерге отурзан, лампа эмезе көзнөк сол жанында болор учурлу. 5) Ар-бүткеннинг газы — баазы жеңил одуру. Ол күйгенде. ыш та, күл де артпайт.

338. Божодылган запятойлорды тургузып бичигер. Колбоочылар сөстөрдн колбогон бо, айла эрмектердн колбогон бо, жартагар.

1) Салкын агаштарды жайкайтан учун олор эрте чирип калат. (В. Арс.) 2) Володя куучынчы болгон же кереги жок неме керегинде көп куучындабайтан. (Верет.) 3) Илья Николаевич амырап алзын деп жаан улус бисти баштактандырбай, токтодып туратандар. (Верет.) 4) Фрунзе—Украинадагы ла Крымдагы черүлердин командующийи болгон. 5) Аш жакшы бүтсин деп жерди удобрять эдип жадылар. 6) Жолой бис кыра сүрүп, аш чачып, картошко, капуста ла свекла отургузып эмезе садтарда ла маалаларда иштеп турган улусту деремне көрдис. (Г.).

339. Тегин эрмектерди скобкада берилген колбоочыларла бириктирип бичигер. Эрмектердин ортозында запятойлор тургузаар.

1) Аш-курсак тудатан жерде чык ла жыт жок болзын. Оны жакшы дезинфицировать эдип, черетеп турар керек. (ден). 2) Ваня ла эки кайучы көп саба жерди эгмектеп өттилер. Жер түс, ачык болгон. (ненин учун дезе). 3) Обөгөн билгенин айтпаска туру. Хаджи-Мурат билип ийди. (ден). (Т.) 4) Полицейлер шиндеп турган учун газетти Россияда чыгарарга жарабас болгон. Оны гран ары жанында кепке базып чыгарар деп жөптөшкөндөр. (Онын учун). (Воскр.) 5) Керек тушта болуш сүрекей баалу. Оны тушкан ла кижн жетирип болбос. (Je) (Кр.) 6) Немецтер Саша Чекалинди узак шылагандар. Саша унчукпаган. (je).

340. Тегин эрмектерди табышкан колбоочыларла бириктирип, колболу эрмектер бүдүрип бичигер.

1) Күн кырдын ары жанынан көрүнип келди. Агаш аразында

карангуй. 2) Кара булут төгөрүн бөркеп ийди. Жаңмыр жаабайт. 3) Кече кере түжине жаңмыр жааган. Бүгүн эртен турадан ала күн чалыйт. 4) Кар жетире кайылгалак. Кара таандар једип келген. 5) Жаңмыр жаап келет. Күн айаза берет. 6) Амыр јайгы каникулда адазына кой кабырышкан. Эмди школго барар ой јеткен. Эртен адазы ого ат берер. Ол Караголго тайгала барар. (Демч.)

66 §. Колбоочылардын чын бичилери.

1. *Ла, ле, да, де, та, те* деп колбоочылардын үндү ле туйук табыштарынын чын бичилери алдында турган сөстөрдүн табыштарынан камаанду.

Кату үндү табышту сөстөрдүн кийининде турган колбоочылардын үндү табыштары база кату болор (*ат ла уй; кырлар да, аспак та, кайың да*); јымжак үндү табышту сөстөрдүн кийининде турган колбоочылардын үндү табыжы база јымжак болор (*эрлен ле күжүл; теке де, элик те*).

Үндү ле үнгүр туйук табышка токтогон сөстөрдүн кийининде турган колбоочылар үнгүр туйук табыштан башталар (*кар да, шуурган да; каргаа да, таан да*); тунгак туйук табышка токтогон сөстөрдүн кийининде турган колбоочылар тунгак туйуктардан башталар (*кас та, куш та*).

2. Эрмекте *ло, лө, дө, то, тө* деп колбоочылар бастыра үйезинде эмезе калганчы үйезинде *о* эмезе *ө* үндү табышту сөстөрдүн кийининде бичилер, темдектезе: *көнөк лө суску, болот ло пластмасса; койлор до; төөлөр дө; солок то, өтөк тө; завод то*.

341. Кычыраар. *Да, де, та, те* колбоочылардын туйук табыштарынын чын бичилер ээжизин јартагар.

1) Јалбырактар койу да, јараш та болгонына мактаныжып, мынайда эзіндерге айдышты: «Бу өзөктин чүми бис болгоны чын эмес пе? Бистен улам агаш кеен, јараш, барбак, быјыраш...» — «Тазылдар кургај бергежин, агаш та, слер де јок болорыгар» — деп, ологро төмөртинен каруузын бердилер. (Кр.) 2) Бөрү тамагына сөөк туруп, карылды. Ол унчугып та, тынып та болбой барды. (Кр.) 3) Кижі канча да јашту болзо — беш те, бежен де, ого качан да болзо эненин эркези, ајарузы керек. (Воскр.)

342. Кычыраар. Табышкан колбоочылардын үндү табыштарынын чын бичилер ээжизин јартагар.

1) Бычакты белен ле түрген курчыдып аларга, оны тустын

суйук чейинтизине жарым часка салып койор керек. 2) Бистин жерде јодро до, беле де, боронот то, агаш јиилек те өзөт. 3) Андрей ле Адучы эки најы эки башка жерде јуртады. (Сур.) 4) Клуб-тын залы бүде берерде, Торко ло Валя онын ичин жүзүн-јүүр плакаттарла, јуруктарла јарандырдылар. 5) Өзөклө шуулап аккан суу да, бүрлериле шылырашкан агаштар да Санатка сана-нарга чаптык этпедилер. (Сур.)

343. Скобкаларды ачып, эрмектерди бичигер.

1) Аш (та), эт (те), сүт (те), сарју (да) — кижинин жүрүмине керектү немелер. Аш (та), эт (те), сарју (да) кандый ла витаминдер бар. 2) А. Николаев (ле) Попович — кижиликтин историзында баштапкы групповой космический учуш өткүрген космонавттар. Космонавттардын школында П. Попович А. Николаев (ле) кожо үренген. 3) Маркс (ла) Энгельс сүрекей јуук најылар болгон. Энгельс бойынын бастыра иштерин Маркс (ла) јөптөжип бичиген. 4) Улу пролетарский писатель М. Горький албатынын улу башчызы Ленин (ле) туштажып, албатынын жадын-јүрүмин јенилтери керегинде куучындажып туратан.

Сурактар ла јакылталар.

1. Колбоочы деп нени айдар? Колбоочы ла улантынын түнгейи ле башказы кандый, темдектеп беригер.

2. Јангыс ла сөстөрдү колбогон табышкан колбоочыларлу эрмектер сананып табаар.

3. Колболу эрмектердин бөлүктөрүн бириктирген табышкан колбоочыларлу эрмектер сананып табаар.

4. Колболу эрмектин бөлүктөрүн бириктирген камаанду колбоочылу эрмектер сананып табаар.

5. Колбоочылардын туйук ла үндү табыштарынын чын бичилер ээжизин айдыгар.

БӨЛҮГЕШТЕР.

67 §. Бөлүгештер керегинде билери.

344. Кычыраар. Карарта базылган сөстөр нени-нени темдектеп јат па, оло¬ не керектү айдылган, айдып береер.

1). Састу јерле жүрер машина бар. Састу да јерле жүрер маши-

на бар. 2) Агаш аразында изў. Агаш та аразында изў. 3) Сен лагерьде болдың. Сен лагерьде болдың ба?

Да, та, ба деп сөстөр предметти де, тооны да, эдилгени де темдектебейт. Олор сөстөрдн де бириктирбейт, эрмектердн де бириктирбейт. *Да* — *сас* деп сөсти, *та* — *агаш та аразында* деп сөсколбуны тыгыда айдылар учурлу эдет. *Ба* — эрмектин айдылаачызыла кожо туруп, эрмекти суракту учурлу эдет. Айдарда, *да, та, ба* деп сөстөр алдынан учуры жок, болушчы сөстөр болуп јат.

Сөстөрдн, сөсколбуларды ла эрмектердн башка-башка учурлу эдип турган куучын-эрмектин болушчы бөлүгн бөлүгеш деп айдар.

Бөлүгештер учурыла мындый болор:

1. Суракту бөлүгештер: *ба, бе, не, беди (эди бе).*
2. Тыгыдар бөлүгештер: *ла, ле, да, де, эш, керек деде, торт, чек, эн, там, ок, эмей, ине.*
3. Токтодулу бөлүгеш: *эмес.*
4. Түндештирер бөлүгештер: *чылап, чилеп ошкош.*

Ајару. *Да, де* деген бөлүгештер сөстөрдн учурын јаныс ла тыгыдар эмес, је токтодулу ла јарты жок солумалардын бүдеринде туружып јат, темдектезе: *Бери кем де келбеди* (токтодулу). *Бери кем де келип јат* (јарты жок).

345. Кычыраар. Бөлүгештер сөстөрдн ле эрмектердн кандый учурлу эдет, јартагар.

1) Јайгыда туристический походко јурдин бе? 2) Јүрүмис ырысту боло берген ине. 3) Логинов ученый эмес, ченемелдү тегин ле тракторист. 3) Коммунистический иштин бригадаларынын члендери јаныс ла јакшы иштеерге турган эмес, је үренерге де тын кичеенет. 4) Горно-Алтайск, Советский Союзтын өскө дө городторы чылап, өзүп јаранат. 5) Күйүнчек улус нени ле көрзө, ийттер чилеп, үрер, је сен оморды керекке алба, үрүп, үрүп, бойлоры токтой берер. (Кр.) 6) Тараан каан да јылда өзт.

68 §. Бөлүгештердин чын бичилери.

1. Бөлүгештер сөстөрдн башка бичилер.
2. *Ба, бе, да, де* деген бөлүгештердин туйук табыштары *да,*

де деген колбоочылардын туйук табыштарынын чын бичилер ээжизи аайынча бичилер (66 § көрөгөр).

3. **Ла, ле, ба, бе, да, де** деген бөлүгөштердин үндү табыштары **ла, ле, да, де** деген колбоочылардын үндү табыштарынын чын бичилер ээжизи аайынча бичилер.

4. **Беди** деген суракту бөлүгөш качан да болзо **б** буквадан башталып бичилер: *айткан беди, барган беди, келер беди, келбес беди.*

5. **Чылап, чилеп** деген түндөштирер бөлүгөштердин үндү табыштарынын чын бичилери омордын алдында турган сөстөрдүн үндү табыштарынан камаанду: кату үндү табышту сөстөрдүн кийининде **чылап** бичилер, жымжак үндү табышту сөстөрдүн кийининде **чилеп** бичилер, темдектезе: *ан чылап, көрүк чилеп.*

6. **Эмей, ине, беди, эмес** деген бөлүгөштер эрмекте айдылаачынын кийининде турза, жүзүнннн кожулталарын алынып турар, темдектезе: *Мен кинога барар эмейим. Сен оны көргөн инен* *Лайгыда сен колхозко болушкан бедин? Мен ойногон эмезим.*

Ажару. 1. Эрмекте **ла, ле** деп бөлүгөштерди андый ок колбоочылардан ылгаштырар керек, түндөгөр: 1) *Ленька кузницага күнүн ле келип туратан.* (**Ле** — бөлүгөш). 2) *Кызып калган косторды ла көрүкти ол жылбиркеп көрөтөн.* (**Ла** — колбоочы).

2. Такып айдылган **да, де, та, те** бөлүгөштер бириктиреечи колбоочынын учурын алынат, темдектезе: *Кузнец Степаннын күчтү колынан темир де жымжай берет.* (**Де** — бөлүгөш). *Степан оббөгөн кызыган темирди чйип те, бүктеп те ийет.* (**Те** — колбоочы).

3. **Ла, ле, да, де, та, те** деп колбоочылар ла бөлүгөштерди кожулталардан база ылгаштырар керек, түндөгөр: *Ару коларткыш-ла арчынар керек.* (**Ла** — кожулта). *Олег уулым ла Гриша нөкөрлөр болгон.* (**Ла** — колбоочы).

346. Скобкада берилген сөстөрдү жаба бичнир бе, башка бачнир бе, жартап ийеле, эрмектерди бичигер.

- 1) Тоозынду жол (**до**) аттардын туйгактары алыс тибирежет.
- 2) Совет жаннан озо Туулу Алтайда жакшы жазалду жол (**до**) жок болгон.
- 3) Женька бир (**де**) Алёшанын, бир (**де**) Нюранын кийининче барып, бир (**де**) мешке таппай турды. (*Н. Ник.*)
- 4) Кукуруза көп жерде эт (**те**), сүт (**те**), саржу (**да**), творог (**то**).

каймак (та), жымыртка да) көп. 5) Белок эт (те), сүт (те), творог (то), жымыртка (да) бар. 6. Кеткин куштар жаскыда жылу жерден учуп жанганда, элбек талайларды, бийик кырларды (ла) ээн чөлдөрдү өдүп келет. Олордун кезиги мөңкү кырларды (ла) учуп өткөнчө чагы чыгып, өлгилеп калат.

347. Кычырып, кажы ла сөсти куучын-эрмектин бөлүктөрүлө ылгагар.

Пехотинецтер.

Бистин пехотинецтер — төс жуучылдар. Олор жогынан жөнү де жок.

Самолет бомбаны чачып, ойто уча берер, танк жолды салып береле, жүрө берер. Пехотинецтер кажы ла тураны алып, кайда ла жажынып калган өштүни таап алат.

Пехотинецтер келип, окоптор казып, ичкери барарга жакару сакыйт. Олор жууда өлүмнөн де жалтанбас. Олордун пулеметтору бойынын жеринде, патрондоры мылтыктарында, гранаттары дезе колында белен.

(Л. Кассиль.)

348. Кычырала, изложение бичиирге белетенигер.

Мөш.

Мөш тайганын тындуларын азырайт.

Күскиде көрүк мөшкө чыгып, жаагына толтыра сай жууп ала-ла, уйаларына апарып сугуп, кышка белетенет. Кузукты кышка тарал да белетейт.

Айу уйуктаар алдында жакшы семирп аларга күскиде мөшкө чыгып, онын бажын сындырала, тобогоны чайнап, сайын жийт.

Мөштө кузук бүтпеген жыл тайгада таралдын да, көрүктин де үни угулбай барат. Будактарда жаңыс ла көктөштөрдүн чыйкылдашканы ла томыртканын ачынчылу үнденгени угулат.

Торолон калган тийиндер курсагын бедреп жүрө бередилен, кушкарлар кырлар ажыра учуп баргылайт, олорды ээчий казыр киш барат. Ач айулар кышкыда уйаларында жатпайт, тайгада баскындап, тамаштарын ужыдып алгылайт.

Мөштө кузук бүдөр-бүтпезин анчылар көрүктөрдөн билип

алат: көрүктердин уяларында сегис килограммнын ордына он— он беш килограмм кузук болзо, келер жылда мөштө кузук бүтпес. Кузук бүтпезин көрүк ажындыра сезеле, азыгын келер жылга белеп алат.

Сурактар ла жакытталар.

1. Бөлүгөштер деп нени айдар? Бөлүгөштерди колбоочыла, улантыларла түндегер: омордын түнгейин ле башказын жартагар.

2. Бөлүгөштер учурыла канча бөлүккө бөлинет? Темдек береер.

3. *Ба, бе, да, де* деген бөлүгөштердин туйук табыштарынын чын бичилерин жартагар. Темдек береер.

4. *Ла, ле, ба, бе, да, де* деген бөлүгөштердин үндү табыштарынын чын бичилерин жартап, темдек береер.

5. *Ла, ле, да, де* деген бөлүгөштерди куучын-эрмектин кандый бөлүктөринең ылгаштырар керек, жартагар. Темдек береер.

6. Түнгей бөлүгөштерди ле колбоочыларды канайда ылгаштырар? Темдектер беригер.

7. Кандый кубулткыштын кожулталары кандый бөлүгөштер ле колбоочыларга түнгей, оморды канайып ылгаштырар? Темдектер беригер.

КЫЙГЫЛУЛАР.

69 §. Кыйгылулар керегинде билери.

Кычыраар. Кижинин чочыганын, сүүнгенин, ачынганын, кайкаганын көргүскен сөстөрдү табаар.

1. «Эх, жаңы-жаңы жылдыстарды мен ачатан болзом!» — деп, Кирюша жаантайын сананат. (*Ю. Яковл.*) 2) Кала-ак, Баржымай деп кой балазыла жогыла! (*Л. Кок.*)

Жүүн-жүүр сезимдерди көргүскен куучын-эрмектин болушчы бөлүгүн кыйгылу деп айдар.

Ненин-ненин үнине, табыжына өткөнгөнин ле нени-нени бойы жаар кычырганын көргүскен сөстөр база кыйгылулар болор, темдектезе: *ха-ха-ха, мөө-мөө, жип-жип*. Такып айдылган колболу кыйгылулар чийүчек ажыра бичилер.

Кыйгылулардын кийининде запятой эмезе кый темдек ту-

рар; кый темдектинг кийининдеги сөс јаан буквадан бичилер:
Эй! Капшай бери бассан. Эй, сен кажы жердинг кижизи?

Аја ру. Кезик сөстөр бойынын учурын жылытала, кыйгылулар болуп турар: *Көк тенери! Кайракан!*

349. Эрмектерди кычырып, кыйгылуларды көргүзип береер.

1) Эй-эйт, сен нени айдазын, уулым! (П. К.) 2) Ба-таа! Мында кандый көп улус жуулган. 3) Ой-ой, тунде жоткон болуп, карагайларды тазылыла кодорып жыгатын туру. 4) Эх, агаш аразында кандый жакшы! (М.-С.) Эй! Менле коштой отур, најым. (Н.) 6) Ой, Петр Иванович, будыма басып ийдеер. (Г.) О жайла, бүгүн жанмыр болотон эмтир! 8) Батаа, бу Карманнын кейин угуп отурганча, карануй торт кирип калган эмтир ине! (Л. Кок.) 9) Ой-ой, мынызы канайып барды? (П. К.) 10) Күзүңи шын-шын-шын! (П.)

Кыйгылуларды көп сабада куучындашканда тузаланып жадылар. Олор эрмектин бажында турар, кижининг үнинен жүзүн-жүүр учуры билдирет:

а) кородогони: *О, мынын ачу-корондузын не деп айдар!* (Л. Кок.) б) сүүңгени: *О, кару најым! Бис экү удаан тушташпаганыс.* в) коркыганы: *Калак-кокый, кайран балам, Малчы-Мерген баатырым, көк буканы ары агыт.* (Чөрчөктөн.)

Художественный произведениеде кыйгылулар диалогто тузаланылып жат.

Кыйгылулар кубулбас, эрмектин члени болбойт. Же ненин-ненин үнине өткөнгөнин көргүскен кыйгылулар өскө дө куучын-эрмектин учурын алынар; ол тушта эрмектин члени болуп турар: *Ыраактан «ура!» угулды.*

350. Кычыраар. Кыйгылулардын учурын айдып береер.

1) Бата-а, күнеерик жеримди не дейдин. Бастыразы күнле жытанып жатканын. (А. Еред.) 2) Ба-таа! Бу жылдар деп неме кижини мынайып кубултатан турбай! 3) Ээ, Боодой, Боодой, деп, Сыргачы килемжилү эрмектенди. 4) Ээ, калак ла сени, кайракан!.. 5) Ай-а-ай, өрөкөн, шуурган слердинг ижигерди алган турбай! 6) О-о калак! Слердинг жүзигер ле колоор ужып калган эмтир не! 7) Күннинг айалгазы шуурганнын кийининде шып-шын болгон. 8) Э-э, күлүгимди ле сени.

Сурактар ла жакылталар:

1. Кыйгылулар деп нени айдар?

2. Такыдылып айдылган кыйгылулар канайда бичилер? Тем-дек береер. *Ой* деп кыйгылуны жүзүн-жүүр учурлу эдип, эрмектер сананып табаар.

3. Кыйгылулар куучын-эрмектин болушчы бөлүктөрүнөң ле учурлу бөлүктөрүнөң ненин учун башкаланып јат, јартап беригер.

4. Куучын-эрмектин бөлүктөрүнөң таблицазын бойыгар тургузаар. Таблицага темдектеп сөстөр бичигер.

5. Куучын-эрмектин бөлүктөриле толо ылгап беригер:

Бүгүн городтың төс оромында эртен турадан ала энирге јетире јаранып алган балдар көп јуулар.

ЫЛ ТУРКУНЫНА ӨТКӨНИН КАТАП КӨРӨРИ

351. Кычыраар. Эрмектерди бүдүмиле ле члендериле ылгагар.

Арктикадан Памирге жетире, Балтийский талайдан Тымык тенiske жетире бистинг ороон жадат. Бистинг кунбадыштагы границабыста кун ажып турза, ыраактагы кунчыгышта тандакталып танг адат.

Бу элбек ороондо он беш республика бар. Олордын бирүзи ашка бай, экинчизи агашка ла рудага бай, кезиги көбөнгө лө нефтьке, кезиктери дезе виноградка бай. Кезик республикалар машиналар ла промышленный товарлар эдип турулар, кезиктери дезе мал азырап, балык тудуп жадылар. Же журт хозяйство өскөни-ле коштой ийде-күчтү индустрия тыгып өзөт.

Советский албаты бойынын јерин јарандырып, ар-бүткенди кубултат, онын тоозы јок байлыгын тузаланат.

Кыска өйдиг туркунына советский албаты азыйда уйан ороонды јаан ийде-күчтү держава эдип кубулткан.

(Д. Щерб аков.)

Куучын-эрмектинг бөлүктерининг таблицадын журап алала, таскадудан кажызына ла 2—3 сөстөн бичип алыгар.

352. Кычыраар. Карарта базылган буквалардын чын бичилер ээжилерин айдып береер. Ос деп тунгей тазылду сөстөрдн чыгара бичип алала, ылгагар.

Иван Владимирович Мичуриндий сад өскүрөөчи ак-јарыкта качан да болбогон. Ол мынайда айткан:

— Ар-бүткеннинг ээзи — кудай эмес, кижн. Ученый кижн өзүмди канайда ла кубултар аргалу. Же анайда эдерге ар-бүткенди јакшы шиндеп үренер керек.

Ол бойы бастыра жүрүминде сүрекей көп иштеген.

Мичурин сад өскүрөөчилерди бистинг соок кышка чыдамкай виноград, груша, персиктер ле абрикостор өскүрерге үрөткөн.

Иван Владимирович өлүп калган, же өскө советский ученыйлар онын керегин улалтып, жаны сорт өзүм таап өскүредилер.

353. Кычырып, божодылган быкваларды тургузып, бичигер.

Көзнөкк.. конд...рды, магазин..ег садып алды, жалбырак үз...лди, кууч..н айдар, утк..п чыгар, от күй..п жат, мал сой..п жат, буур..л ат, к..рееле томурды, көнөкт.. суу тол..п калды, кичинек квартираны жаанга тол..ды.

354. -Ачы, -ечи, -очы, -өчи (-аачы, -еечи, -оочы, -өөчи) деп кожулталардын болужыла берилген глаголдордон адалгыштар бүдүрүп бичигер.

Көктө, көчүр, тартыш, башта, төзө, башкар, окто, сок, өчүр, өт.

355. Божодылган букваларды тургузып бичигер. Олордын ээжизин жартагар.

Сүртк..ш, отург..ш, көр..ш, сог..ш, түж..м, көзнөг..ш, жүр..м, өркөч..к, түшт..к, түнд..к, суск..ш, үнг..р, укк..р, үч..нчи, тогуз..нчы, үч..лезе, алт..лазы.

356. Сөстөрдүн кажы ла учурлу бөлүгүн чайүчектерле бөлип, бичип алыгар.

К ө р г ү з ү: *үред-үй-чи-лер-ге.*

Азыралды, жүгүрүктөрдү, өзүмдү, жыргалду, суудагы, бого, мыныла, мында, бастыралары, бойыма, кемизин, улурка, бөлиир, ойнойтон, төртөннөн, жаскыда, жаскары, көргөлөк, иштегейин, өткөнчө, келгели, билгенинче, жанынча, үстүндө, килемжилү.

357. Кычыраар. Солумалардын учурын жартап, кандый группага келижип турганын айдып береер. Кандый сөстөр жаан буквадан бичилгенин база жартагар.

„Слер чын эткенеер, а мен—жастыра“

Бир катап Владимир Ильич Лениннин Кремльдеги квартиранын иит курсант каруулдап турган. Ол Владимир Ильичти алдында качан да көрбөгөн. Кремльдин коменданты кол салган пропуск жогынан ол курсант квартирага кемди де божотпос учурлу бөлгөн. Бу күндө Владимир Ильич бойынын пропускын айылында ундып салган эмтир. Түште ого кандый да документ керек

боло берерде, оны аларга ол квартиразына келген... Часовой онын јолын туй алды.

— Менин квартирамнын эжиги бу — деп, Ленин кўлўмзиренип айтты.

— Пропуск јогынаң божотпозым—деп, часовой каруун берди.

Владимир Ильич сөс блаашпады, тургуза ла Кремльдин комедантына барып, удурумга пропуск алды.

Курсант посттон келерде, командир айтты:

— Кемди божотпогоноорды слер билереер бе? Ол Лениннин бойи ине.

Уул бажын ала койды, оноң меге тарынбагар деп айдарга, Ленин јаар јўгўрди.

— Мен не тарынатам? — деп, Ленин уулды токунатты.—Слер каруулдаар службаның законын ла Уставын кандый да учуралда бўдўрер учурлу. Мен, Албаты Комиссарларынын Совединин Председатели, законды ла Уставы бузар учурым јок. Слер чын эткенеер, мен дезе — јастыра...

(М. Еремин.)

Мензинер адалгыштарды чыгара бичип, јўзўн ле кубулткыш кожўлтала-рынын алдыла чийў тартыгар.

358. Кычырып, јарталгыштар табаар. Оноң текстти јарталгыжы јогынан бачигер.

Бийик боочыга аттар солустагылап чыктылар. Атту улустын јўзине серўўн салкын јаба сокты. Олордын алдында байбак мөш-төрлў, анда-мында чанкыр көлдөрлў тепсен јатты. Јаландарды ак, сары кызыл чечектер туй бўркеп салган.

(А. Адаров.)

Бичип алганаарды текстле тўндеп, јарталгыштын учурын айдыгар.

359. Кычырала, тооломолорды таап, учурын, бўдўмин ле кожўлталарын јартап беригер.

Кичинек биледе.

Карасууны јакалай өскөн чибилердин ортозында кара куй-рукту карган эне тийин јайлап турган. Онын калганчы чыккан балдары јўк ле ўчў болгон...

Јаан чибидеги ујада јаткан ўч тийингештин бирўзи сўрекей чыйрак, экинчизи јобош, ўчинчизи та ненин де учун кыскачак

куйрукту болуп бүткен. Онын учун энези баштапкызын Шулмузак, экинчизин Лобожок, үчинчизин, куйругу чолтук учун, Чолтугаш деп адады.

Тооломолорды колбулу сөстөриле кожо чыгара бичип алыгар.

360. Кычырып, эрмектерди члендери, куучын-эрмектин бөлүктөрү ылгагар. Бир эрмегин талдап ала, сөскулбуларын чыгара бичип алыгар.

Курттар сад үрейт.

Көбөлөктөр яблонянын жалбырактарына отуруп, жымырткаларын салат. Олордын жымырткалары кичине, сап-сары. Эки неделенин бажында ол жымырткалардан гусеницалар (курттар) чыгат. Олор яблонянын жалбырактарын жийт.

Кезик көбөлөктөрдүн курттары жаш жиилектин өзөгине киреле, анда жадып, жиилектин жулугун ла үренип жип салат.

Сад өскүрөөчилер яблоняларга корон чейген суу буркурадып эмесе ол каршулу курттар өлөтөн порошок чачып, олорды өлтүрүп жадылар.

361. Түней тазылду карарта базылган сөстөрдү колбулу сөстөриле ээчидеичи чыгара бичип алаар. Түней тазылдулар куучын-эрмектин кандый бөлүгү болгонун айдып, бүдүмиле ылгагар.

Бис Максайла экү бир элик адала, янып браадис. Чынын айтса, эликти мен эмес, ол аткан. Же кожо андаган анчылардын жаңы андый: бирүзи атса да, экинчизи атпаза да, экүлөзи атканына бодолор.

Же мен бойым, баштапкы ла катап эликтеп жүрген киж, эмди коркушту ачынып янып брааттым. Тозуулда отуарымда, эликтер келбеген эмес, келген, мени арай ла жыга табарбаган, же мен олорды көрөлө, сүүнген бойынча кыймыктанып ийгем; олор мени сезип ийеле, сан төмөн мантагылай берген.

362. Берилген глаголдорго -ын, -ип, -уп, -үп, -п деп кожулталар кожу, ылганаачылар бүдүрүп бичигер.

К ө р г ү з ү. көрүп, тудунып, ...

Көр, тур, үс, жүр, кел, тара, тут, бөли, тудуш, кодор, шүүн, јунун, жүгүр, тонур, көрүн, ур, коры.

363. Кычырып, јайылган эренгистерди ле јайылган ылганаачыларды темдектеп алыгар. Олор эрмектин кандый члени болуп турганын јартагар.

Айас, је куу тегерилү, ару соок орой күски күн турды. Төрт-беш күн мынанг озо түшкен кар жалаң жерлерде чоокырайа кайылып калган жатты. Эбире турган кырлардын аркалары коронсары бүрлерин салкынга кактадып, карара берген турдылар. Андый да болзо, деремненинг тууразы жаар чөйилип барган кобыда сап-сары тыттар, ак-чабыдар кайындар көрүнөт. Жаан кырдын эдегинде обоолор эрикчилдү карарат...

Деремне эмди жаңыс кыш келерин сакып, чаңкыр ыштарын араай өрө чоройлодып, тымый берген жатты. Бу серүүн жүнде жаңыс клубтын жанында улус көп болды: кышкы-кыйгы, каткы...

Улус отурар эдип брезентле үстин бүркеп койгон машинага калактажып, чечеркежип кыстар уулдар чыккылап турдылар. (Э. Палкин.)

Жайылган эрегистү 3 эрмек ле жайылган ылганаачылу 2 эрмек чыгара бичип алыгар.

364. Скобкаларда берилгендерди сөстөрлө жаба эмезе башка бичигер.

1) Мен јескинчек болгом. Улус келескен, јылан(ла) дегенде, чынгырып ијеле, чалканның(да) ортозы јаар калып ијгедий туратам. (К. Төлөс.). 2) Тегери(де) бир(де) булут көрүнбейт. Коркырап аккан чакпынду суудан сооксымак јыбар согот, түжи(ле) изүге кызыган јер эмди серүүн боло берди. Күн жаңы(ла) ажа берген кырлардын баштарында тегери оошкы будук(ла) будынып ијди. 3) Чадак нөкөрининг сурагына каруу бербей, нени(де) сананып, тым турды.

365. Карарта базылган бүдүми түңгей сөстөр куучын-эрмектинг кандый бөлүктери, оlorдын учуры кандый, оlorды канайда ылгаштырап, јартагар.

1) Анна Алексеевна иштег эрте јанган. Энези айылга јууктап келгенде, Андриян ого удурa сүүнчилү келетен. Је бүгүн ол ненин де учун удурa келбеди. 2) Андриян јаштаң ала јилбиркек бүткен уул болгон. Јылдыстар, јалкын, самолет — ончөзы оны јилбиркедетен. 3) Андриян бийик илмекке буула бууланып ала-ла, торт ло ийиктий айланып турган. Энези кирген ле бойынча оны ала койып, полго түжүрди. Көстөри ырысту суркурап, уулчак энезине айтты: «Мен летчик болорым. Учарга үренип аларым». 4) Таар парашютту калыырга Андриян агаш бажында турды. Калыырдан озо ол төмөн көрди, ононг калып ијди. Коркып калган Валерик озо баштап јерди ајыктады. Је Андриян агашта илинип калтыр. «Бис не турубыс, барып болужалы» деп балдар

кыйгырышты. «Не шакпырап тураар? Мен бойым түжүп ала-рым» — дейле, Андриян агаштаң түжүп келди. (М. Юхма.)

366. Кычырып, тыгыдар бөлүгөштер ле кубулкыштын ологго түңгей кожолтазын алынган сөстөрдү таап, чын бичилерин жартагар.

Чын, балдар чыдаза, үренип, иштеп кере-жара барар. Же эрке-ледип азыраган эне-адазын качан да ундыбас. Жүрүмде уур-күчке де учураза, ырыс, сүүмји де болзо, ада-энезине жетирип, олорло кожо сүүмжиге сүүнип, жүрүмнинг буудактарын өдөргө жөмөлтө алар. «Кижиге мал өскүрзе — курсагы тойор, бала өскүрзе — жүреги сүүнөр» — деп албатыда кеп сөс тегиндү айдылбаган.

(У. Садыков.)

367. Кычырада, көрбөй изложение бичириге белетенип алыгар.

Мундузак.

Мундузак бичикке үренерге сүрекей жылбиркеп туратан. Ол адазынын бичиктерлү кайырчагын ачала, андагы бичиктерди алып, жаантайын көрүп туратан. Онын адазы Анчыбай ийит ту-жында эки кыш бичикке үренген. Онын учун ол кычырып биле-тен. Анчыбай уулын букваларла таныштырып, кычырарга үредип салган.

Мундузак жылдын кандый ла өйинде ада-энезине болужып туратан. Күскиде ол энезиле экү кендир жулатан, учукка танкы тизип кургадатан, картошко казып оролойтон.

Кар жаап ийгенде, Мундузак агас истеп, онын ичегенине черт-ки тургузып туратан.

Иштенип те жүргенде, бичикке үренери керегинде санаа онын бажынан чыкпайтан. Кышкыда мал сугарып барганда, жолдын эки жанындагы карга колындагы тарыскала улустын ады-жолун бичип туратан.

Мундузак кычырарга үренип алала, наязы Баслейди бичик-ке үретти. Бир жыл өткөн кийининде, Баслей база бичикчи боло берди.

Мундузак ла Баслей эки айылдын ижин өмөлөжип бүдүреле, энирлерде бичик кычырып, көрчөк айдыжып турар боло берген-дер.

(Ч. Чунжеков.)

ПИСАТЕЛЬДЕРДИН ӨБӨКӨЛӨРИН КЫСКАРТА БИЧИГЕНИ

А. Коп. — А. Коптелов.
А. Г. — А. Гайдар.
А. Ад. — А. Адаров.
А. Дем. — А. Демченко.
А. Сар. — А. Саруева.
Н. Верет. — Н. Веретенников.
В. Арс. — В. Арсеньев.
В. Кач. — В. Качканаков.
В. Захарч. — В. Захарченко.
Г. — Н. В. Гоголь.
Е. Чап. — Е. Чапыев.
И. Коч. — И. Кочеев.
И. Мух. — Илья Мухачев.
Карн. — Карнаухова.
Кат. — В. Катаев.
Кр. — И. А. Крылов.
Л. — М. Ю. Лермонтов.
Л. Кас. — Л. Кассиль.
Л.-К. — В. Лебедев-Кумач.
Л. Кок. — Л. Коковышев.

Л. Т. — Л. Н. Толстой.
М. Г. — А. М. Горький.
М.-Эд. — М. В. Мундус-Эдоков.
Маяк. — В. Маяковский.
М.-С. — Д. Н. Мамин-Сибиряк.
Мих. — С. М. Михалков.
Н. Ул. — Н. Улагашев.
Н. Никон. — Н. Никонов.
Пришв. — М. Пришвин.
Н. Шат. — Н. Шатинов.
П. — А. С. Пушкин.
П. К. — П. В. Кучияк.
С. Самс. — С. Самсонов.
С. Б. — С. Бабаевский.
Т. — И. С. Тургенев.
Сур. — С. Суразаков.
Ч. Чун. — Ч. Чунижеков.
Чев. — М. В. Чевалков.
Э. Палк. — Э. Палкин.
Ю. Яковл. — Ю. Яковлев.

БАЖАЛЫКТАР

V. КЛАСС

IV класста үренгенин катап кѳрѳри	3
---	---

ЛЕКСИКА.

1 §. Текши тузаланар сѳстѳр	10
2 §. Алтай тилдин сѳзлиги жаңы сѳстѳрлѳ байыр аргазы	11
3 §. Чечен ле чѳмдѳ сѳстѳр	12

СѳСТИН БУДУМИ ЛЕ БУДЕРИ.

4 §. Эрин ѳндѳлерди сѳстин тѳзѳгѳзинде чын бичири	15
5 §. Алтай сѳстѳрдин бѳдер эп-аргалары	18
6 §. Қолболу сѳстѳр	20

ҚУУЧЫН-ЭРМЕКТИН БѳЛѳКТЕРИ.

7 §. Сѳстѳрдин лексический ле грамматический учуры	25
8 §. Қуучын-эрмектин бѳлѳктери керегинде јетирѳ	26

ҚУУЧЫН-ЭРМЕКТИН АЛДЫНАНГ УЧУРЛУ БѳЛѳКТЕРИ.

Адалгыш.

9 §. Адалгыштын лексический учуры	27
10 §. Адалгыштын грамматический учурлары	29
11 §. Мензинер адалгыштар	30
12 §. Мензинер адалгыштардын кубулкыштарла кубулары	34
13 §. Адалгыштардын эрмектеги учуры	38
14 §. Адалгыштардын бѳдери	39
15 §. Сѳс бѳдѳрер кожулталардын болужыла бѳткен адалгыштар	—
16 §. Адалгыштардын сѳс бѳдѳрер кожулталарынын чын бичилери	41
17 §. Сѳстѳрдин бириккенинен ле колбошконынан бѳткен адалгыштар	44

Јарталгыштар.

18 §. Јарталгыштардын лексический учуры	45
19 §. Качественный ла относительный јарталгыштар	—
20 §. Јарталгыштардын бѳдери	47
21 §. Јарталгыштардан јарталгыш бѳдери	48

22 §. Адалгыштын учурын алынган јарталгыштар ла олордын грамматический учурлары	50
---	----

Тооломо.

23 §. Тооломонун лексический учуры	51
24 §. Тооломолордын бұдүми	53
25 §. Тооломолордын грамматический темдектери	54
26 §. Улү (дробный)тооны темдектеер тооломолор	56
27 §. Тооломолордын кубулткыштарла кубулары	57

Солума.

28 §. Солумалардын лексический ле грамматический учурлары	60
29 §. Јүзүннун солумалары	61
30 §. Јүзүннун солумалары кубулткыштарла кубулары	62
31 §. Јартаачы солумалар	64
32 §. Јартаачы солумалардын кубулткыштарла кубулары	65
33 §. Көргүзер солумалар	66
34 §. Көргүзер солумалардын кубулткыштарла кубулары	67
35 §. Суракту солумалар	68
36 §. Суракту солумалардын кубулткыштарла кубулары	69
37 §. Относительный солумалар	70
38 §. Јарты јок солумалар	71
39 §. Токтодулу солумалар ла олордын грамматический учурлары	72

Глагол.

40 §. Глагол керегинде өткөнин катап көрөри	75
41 §. Глаголдын кеберлери (наклонениелери)	79
42 §. Ойлү кеберлү глаголдор	—
43 §. Молју кеберлү глаголдор	81
44 §. Молју кеберлү глаголдор жүзүндөрдө кубулып јат	82
45 §. Јөпсинер кеберлү глаголдор	83
46 §. Амаду кеберлү глаголдор	84
47 §. Јакылта кеберлү глаголдор	86
48 §. Глаголдын бұдери	90
49 §. Глаголдог глаголдор бұдери	92

VI К Л А С С.

IV—V класстарда үренгенин катап көрөри	95
--	----

Эренгис.

50 §. Эренгистин учуры ла грамматический темдектери	97
51 §. Эренгистердин кубулары	98
52 §. Эренгистердин бұдери	99
53 §. Јайылган эренгистер	100

Ылганаачы.

54 §. Ылганаачынын учуры ла грамматический темдектери	102
55 §. Ылганаачылардын бұдери	103
56 §. Јайылган ылганаачылар	105

Кубулбас.

57 §. Кубулбастыг лексический учуры	108
58 §. Кубулбастардын бӯдери	112
59 §. Колболу кубулбастардын бӯдери ле чын бичилери	114

КУУЧЫН-ЭРМЕКТИҢ БОЛУШЧЫ БОЛҮКТЕРИ.

60 §. Куучын-эрмектин болушчы бөлүктери керегинде билери	117
--	-----

Улантылар.

61 §. Улантылар керегинде билери	—
62 §. Улантылардын бӯдери	118
63 §. Улантыларды тузаланары	120

Колбоочылар.

64 §. Колбоочылар керегинде билери	122
65 §. Колбоочылу эрмектерде запятойдын турар јери	124
66 §. Колбоочылардын чын бичилери	126

Бөлүгештер.

67 §. Бөлүгештер керегинде билери	127
68 §. Бөлүгештердин чын бичилери	128

Кыйгылулар.

69 §. Кыйгылулар керегинде билери	131
Јыл туркунына өткөнин катап көрөри	134

*Суразакова Нина Николаевна,
Суразакова Зоя Саймовна*

ГРАММАТИКА АЛТАЙСКОГО ЯЗЫКА
ДЛЯ V—VI КЛАССОВ

Редактор *З. И. Табакова*
Художественный редактор *И. И. Митрофанов*
Технический редактор *М. Г. Шелепова*
Корректоры *В. И. Качкышева, А. А. Боконокова*

Сдано в набор 29/III 1971 г. Подписано в печать 8/VI 1971 г.
Бумага типографская № 2. Формат 60×90. Печ. л. 9.
Уч.-изд. л. 7,34. Заказ № 1270. Тираж 5232 экз.
Цена 17 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства,
г. Горно-Алтайск, пр. Коммунистический, 44,
Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 27.

17 акча

51575

ГОРНО-АЛТАЙСК - 1971